

11-0-12
7
231

В. Т. Соколов.

I

МАРИЙ ШКОЛЫШТО
ШОЧМО ЙЫЛМЫН ВЭРЖЭ
Туныкташ полшышо возымыш

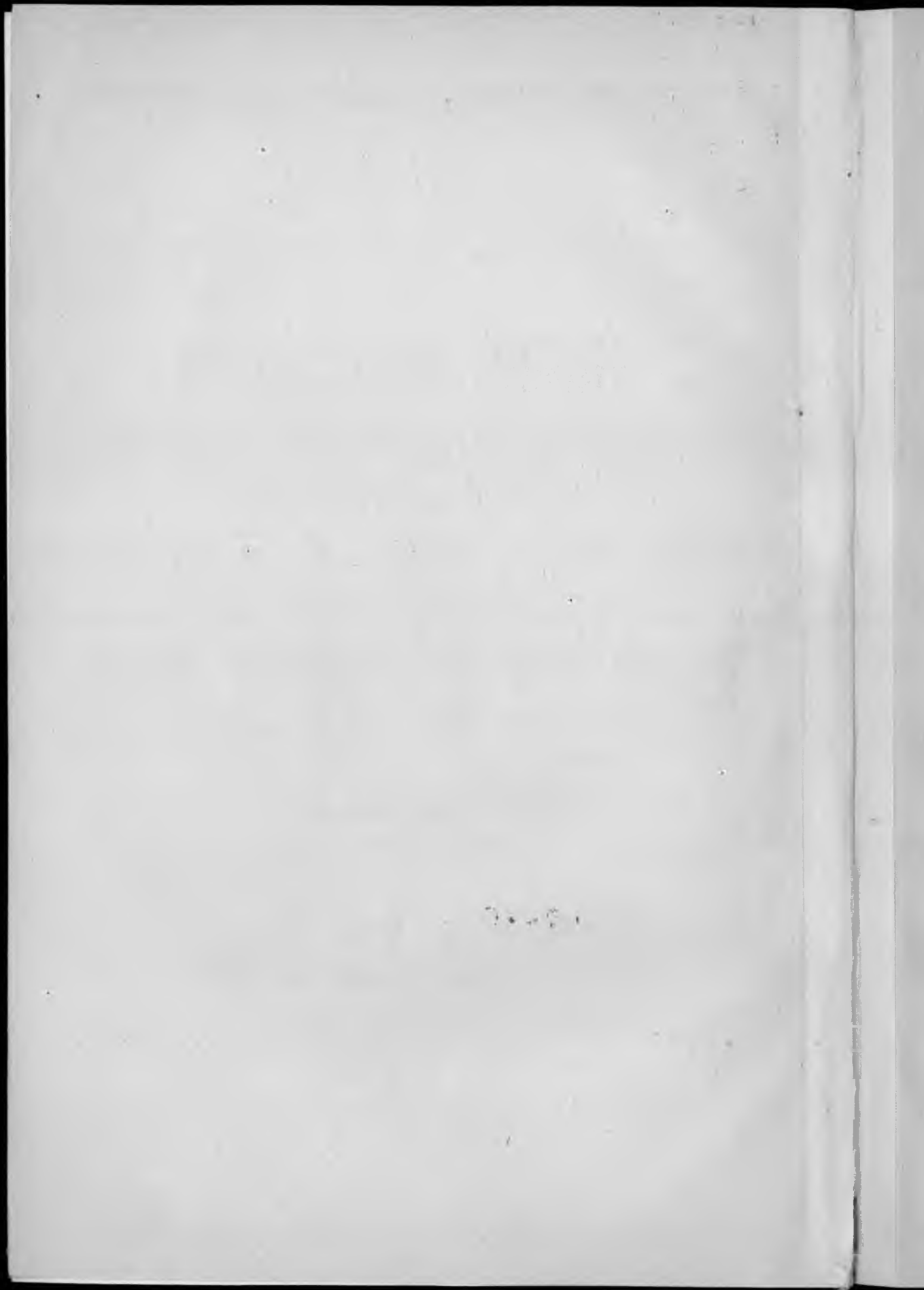
Родной язык в марийской школе.
МЕТОДИЧЕСКОЕ ПИСЬМО.

II

Марий йылмэ програм
тунгалтыш школлан.

Программа марийского языка для школ I ступени

Йошкар-Ола 1929 ий.

~~Н 28/12~~
~~7~~

Мар.
4-58

В. Т. Соколов.

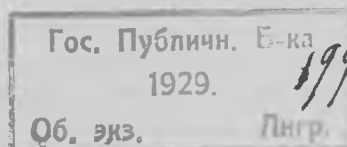
I

МАРИЙ ШКОЛЫШТО
ШОЧМО ЙЫЛМЫН ВЭРЖЭ
Туныкташ полшышо возымаш

Родной язык в марийской школе.
МЕТОДИЧЕСКОЕ ПИСЬМО.

инв. № 2620

II

Марий йылмэ програм

туңгалтыш школлаң.

Программа марийского языка для школ I ступени

4514

ОТШЫВЛЕНІ КРАДАН

СНОВЕ НІМЦЫМ ДМІТІМ
ІНСТІТУТЪ НАУКЪ И ОБЩЕСТВЕННАГО
УЧЕБНАГО ЗАВѢДѢНІЯ

Напечатано в 1-й Типогра-
фии Маробиздата, 1929 года.
Мароблит 179. Тираж 1000.
Заказ № 296.

ДЛЯ ПОМЪЩЕНІЯ ВЪ ЛИБРАРИИ
АКАДЕМІИ НАУКЪ И ОБЩЕСТВЕННАГО
УЧЕБНАГО ЗАВѢДѢНІЯ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

УЧЕБНАГО ЗАВѢДѢНІЯ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ

Марий школышто шочмо йылмын вэржэ.

Марий йылмым тунэмме нэргэн.

Октәрб рэволүтсий дэч вара марий коклаштэ туныктымо пашам йөршын угыч ышташ логальэ. Туд-лэч ончыч марий коклаштэ марий школыжат, марий йылмэ-дэнэ савымэ кнагажат, адак школышто шочмо йылмыжат укэ ыльэ. Тидым чыла 1917 ий дэч вара илышыш пурташ вэрэштэ. Утларакшым Марий Кундэм почмөнгө, граждан сар пыты-мөнгө, тидэ пашам виктараш пижылтэ. Кызытат альэ туныктымо паша марий коклаштэ—ындэ йол вакэ шогалын, тудо сайын кайа—манаш ок лий. Викшымак каласаш гын, марий коклаштэ туныктымо пашам марий корныш пурташ тўнгалмэ вэлэ, тудым йол вакэ шогалташ пэш чотшо тэнэлаштэ вэлэ пижылтын. Школ нэргэштэ, туныктымаш шотышто эшэ пэш шуко сомыл уло. Тугэ гынат, совэт власть туныктымо пашам могай корно дэнэ нангайшашым рашт ончыктэн пуэн, „Программа Гус'а“, молан, кузэ туныктышашым умылтарэн пуа, умбакыжэ тидым чыла илышыш пуртышашыжэ мэмнан шкэнан кидыштына, шкэнан моштымаштына. Тидым чыла умлэн налын. „лийжэ“ манын пижына гын, марий школым нөлталын кэртына. Тугэ гынат, тидэ пашам вашкэак ышташ ок лий, тидэ пашан йөсыжө койынак шога: туныктымо пашам марий коклаштэ чыла угыч ыштыман, тошто правительствэ марий школым шкэ корныж дэнэ нангайэн. Совэт влас кэрэк могай калыкланат школым шкэ корныж дэнэ нангайаш эрыкым пуа, шкэ шочмо йылмыж дэнэ тунэмаш күшта. Ожно чыла ўзгарымат школышто руш йылмэ дэнэ тунэмын улыт, кызыт ындэ шочмо йылмэ дэнэ тунэмман. Тидэ шотыштат пашам вашталташ куштылго манаш ок лий. Адак, шочмо йылмылан туныктымаш корнышто вэс могырымат чарак уло: туныктышо коклаштэ йужышт тидэ пашан пайдажым умылэн шуктыдэ тудлан ваштарэшрак шогат, йужышт илышыш пурташ вийн огыт пиж, коклаштэ йөршын тупын шогышат уло. Адак калык коклаштат шочмо йылмым тунэмме ваштарэш шогышо уло. Тидэ молан тыгэ?—манат гын, тыгай йонгылыш пашан вожшо тыгайштэ:

1) Шочмо (марий) йылмым марий школышто тунэмме нэргэн ожныжо тунэмалтын огыл, 2) марий школлаштэ туныктышышт тидэ

пашам йөршын сайнак огыт шинчэ, 3) адак, чыла марий пашазэ-влакшат тидэ нэргэн пэш шагал шонат, шукуышт тидын пайдажэ нэргэн альэ öрын шогат, 4) тидэ паша—у паша, 5) шукуыштын ушыштышт марий йылмэ нэргэн тошто шонымаш шинча. Садлан көра шочмо йылмым тунэммаш шотышто корным виктаршашлан шуко паша уло. Чынак, тидэ пашам кыра-сора ышташ ок лий, эркын ыштыман.

Тунэммаштэ шочмо йылмын вэржэ.

Тунгалтыш школышто шочмо (марий) йылмылан туныктымо нэргэн совэт влас лиймөнгө ижэ шонаш, кутыраш, возэш тунгалмэ. Тошто школышто марий йылмым тунэммэ нэргэн ойлашат тоштын огытыл, тидым кэлшыдымаш пашалан вэлэ шотлэн улыт. Законоышто*) (марий) шочмо йылмым тунэмшашым каласымэ ыльэ гынат, тудым нигöат—туныктышыштат, вуйлалтышыштат илышыш пурташ шонэн огытыл. Тунам туныктымо пашаштэ марий йылмэ нэргэн ойлэн улыт гынат, тудым ик сэмын вэлэ ончэн ойлэн улыт. Школышто марий йылмэ дэнэ пэрвой кок ий туныктышашым вэлэ ойлэн улыт, пытаргыш кок ийжым руш йылмэ дэнэ туныкташ күлэш, манын улыт. Тыгэ, утларакшым руш йылмым тунэммым да, рушла туныктымо нэргэн вэлэ ойлэн улыт. Шочмо, ава, марий йылмым тунэммэ нэргэн мутат лийын огыл. Тидэ йонгылыш паша марий калыкым тунэммаш илыш корныштыжо пэш кугун чараклэн шогэн. Тидым ындэ кызыт төрлалташ логалэш. Кугун тунэмшэ-влак, туныктымо пашам шинчешэ-влак ожнак шочмо йылмэ-дэнэ тунэммын, адак шочмо йылмым тунэммынат пайдажым ойлэн кодэн улыт. Тугэ гынат, марий йылмылан ожнысо школышто, тунэммаш пашаштэ вэр лийн огыл. Тидэ йонгылыш пашан титакшэ кызыт тидэ рашак койын шога. Марий калык шэнгэлан кодын, марий калык укан (нужна) ильа, чэрлэ, шкэ илышыжым төрлалтэн ок мошто: тудын шонымашыжат вэс сэмын лийн; тудо лавраштэ, пычкэмыштэ ила, тунэмаш шонымыжат шагал, илышыжымат уэмдэн ок мошто. Тидэ чыла утларакшым шочмо йылмым корангдымэ—дэнэ лийн, йын йылмэ-дэнэ туныктымодэнэ лийн. Изиньэкак йын йылмэ-дэнэ тунэммын йөрдымыжым туныктым пашам шинчышэ Ушинский пэш сылнын умылтарэн пуэн. Тудо тыгэ ойла—изи ырвэзын шочмо, ачаж-аваж, йылмыжым вэс йылмэ дэнэ вашталтэна гын, тудо шинчымаш дэнэ уш погымо куштымо виан амалым нэлэ, уда амал-дэнэ вашталтымэ гайэ лийэш-манэш. Тидым вэс сэмын гын, тыгэ каласаш лийэш: кэрэк могай йочат: рушат, сүасат, ньэмычат, марийат түрльö шынчымашым, ушым шкэ шочмо, ава, йылмыж-дэнэ куштылгын, каньылын пога. Йочам йын йылмэ дэнэ туныктэт гын, тудо пэш эркын шинчымашым пога, ушыжат

*) 1907 ийн, октáбрын 27-жэ; 1913 ийн, ийунын 14-жэ тыгыдэ калыкым туныктышаш школ нэргэн лукмо законоышто шочмо (марий) йылмылан туныктышаш нэргэн рашт каласымэ.

пэш эркын вийангэш. Шинчыдымэ йылмэ дэнэ туныктымо годым, йужо гунам уш-акылын вийжэ йөршынак пожалт ок шу, тунам вара тугай айдэмэ окмак гайэ вэлэ лийэш, тунэм кэртдымэ лийэш, күчүк ушан лийэш. 1865 ийлаштэ Ватка духовный сэминарыштэ марий-влак тунэмын улыт. Вара нуным тушэчын тунэм кэртдымэш ужын луктын колтэн улыт. Вара нуно кэржакшымак тунэм кэртдымэ улыт улмаш мо, чына-как күчүк уш-акылан улыт улмаш мо?—Укэ, тидэ тыгэ огыл. Нуно моло гайак ушан, тунэм кэртшашынак шочын улыт, вара нуным йонгылыш туныктымо дэнэ пужэн пытарэн улыт. Нунын тунэммэ корнышт тыгайэ: нуным изишт годымак ачашт-авашт дэч өкымэш погэн налын „духовный училишчэ“ манмэ поп йоча тунэммэ школыш пуртэн улыт. Тушто пытарымэ мөнгө „духовный сэминари“ манмэ кугурак школыш колтэн улыт. Тушто нуным поплан йамдылэн туныктэн улыт. Марий ыrvэзэ-влак тушто түрльымат (руш йылмымат, грэк, латин, славян йылмымат, философимат) тунэмын улыт, шочмо, шкэ ойлымо, марий йылмым гына, марий илышым гына тунэмын огытыл. Чылажымат рушла тунэмын улыт. Тыгэ тунэммэт нунылан пайдам пуэн огыл: мо тунэммыжэ ушышкышт возын огыл, вожым колтэн огыл, кумылыштым савырэн огыл, шинчымашын тамыжым пуэн огыл, нунын тунэммыштат шун огыл, өкымэш вэлэ туныктэн толашэн улыт. Вара сэмын йужышт йуаш тунгалын улыт, йужышт шылын улыт, молышт үчызö-мут колыштдымо лийн улыт. Вара нунын тыгэ пужлымышт-мөнгө, нуно (марий-влак) тунэм кэртдымэ улыт, манын луктын колтат улыт. Тидэ чыла умылдымо йын йылмэ дэнэ туныктымылан лийн.

Кызытат, марий калык тунэмаш кэртдымэ улыт, моло калык дэч күчүк ушан улыт, манмэ манэш шомак шокта. Марийн тунэм кэртдымыжым, альэ тунэм кэртмыжым сайын вошт лончылэн ончэт гын, пэш онгай умылшашым муаш лийэш: кө изи тунгалтыш школышто шкэ йылмэж дэнэ чыла туныктымым умлэн налын гын, тудо вара кугурак школыштат сайын тунэмаш тунгалэш. Шочмо йылмэ дэнэ тунэмшэ йочан уш-акылжэ вашкэ почылтэш. Руш йылмэ дэнэ тунэммэ годым, тунэмшэ йочан ушыжо эркын вийангэш, йужо кунамжэ уш вийжэ вийангэгызак кодэш, тунам вара тунэм кэртдымаш гайэ лийэш.

Молан тидэ тыгэ?

— Айдэмын ушыжо тыгай закон дэнэ вийангэш, тыгай корно дэнэ талэ лийэш. Туныктымо годым шинчымэ гыч, палымэ гыч тунгалын эркын-эркын шинчыдымым, палыдымым туныктыман. Лишыл гыч тунгалын мундүрнө, тораштэ улшым туныктыман. Куштылго гыч тунгалын, нэлэ вэлышкэ кайыман. Тидэ туныктымо закон мланна, марий учитыл-влак лан, пэш йандар корным почын ончыктэн пуа, тидэ корно-дэнэ ожнысэкак марий калыкым туныктат ыльэ-гын, нуно тыгэ шэнтгэлан огыт код ыльэ, тыгай удэ калык огыт лий ыльэ. Тошто марий тунэммэ школышто күшнө каласымэ законом шуктэн туныктэн огытыл. Тунам түрлыланат, чылажланат туныктэн толашэн улыт, мо күлэшыжлан,

илышлан йөршыжым туныктэн огытыл. Адак, туныктымыжат уш дэнэ шонымашым вийандарэн огыл. Уш вийандарымэ закон почэш тунык-тат ыльэ гын, марий тыгай түлыжгышо калык ок лий ыльэ. Марий калыкын шкэ йылмыжэ уло, шкэ койшыжо, шонымашышэ, ойган му-рыжат, куандарышэ мурыжат уло, түрльö модышыжат, курштымыжат, илыш корныжат уло, марийн поро кумылжат, илышым төрлалташ, уэмдаш шонымашат, түрлылан моштымыжат уло. Тидэ чыла каласы-мэ марий калыкын илым курым мучко погымо шэргэ акан погыжо лийэш.

Тидэ чыла марийн илышыштыжэ, пашаштыжэ, утларакшым йыл-мыштыжэ, шомакыштыжэ койын шога. Тидым тунэмын палыдэгызэ, марий калыкым ончыко колташ ок лий. Кэрэк могай калыкымат шо-нымыжым, ойгыжым, уш-акылжым, илышыжым палыдэ туныкташ ок лий. Тудын мо сай-осал улыжым палэн налын ижэ тудын мо күлэ-шыжым налаш лийэш. Айдэмын чыла шонымыжо, уш-акылжэ, ку-мылжо утларакшым йылмыштыжэ койын шога, чыла шонымыжым мутшо дэнэ, шомакшэ дэнэ каласэн шога. Вэсэ дэчынат түрлыжым мутдэнак умылэн налэш. Кэч можымат мутым колыштын түрлылан тунэмэш, мутым колыштын ушым пога, шинчэн шога. Айдэмэ түньаш-тэ мом ужэш, мом колэш, чыла шкэ, шочмо йылмыжэ-дэнэ каласа, ойла. Чылажлан шкэ сэмынжэ лұмым пуа. Чылажымат шкэ мушто-дэнак ушышкыжо опта. Изи йоча изиньэкак ачаж-аважым, йолташ-влакшым колышдын ушым, шинчымашым пога. Марий йоча тыгэ марий мутым колыштын ушым пога. Кушмо сэмын тудын шоныма-шыжат, кумылжат марий мутанак лийт. Тыгэ марий йочат, моло ка-лык йоча гайак, кэрэк могай шинчымашымат шкэ шочмо йылмыж дэнэ пога. Тудо тыгэ шкэ йылмыж дэнэ шотлэнат мошта, кайык, вольык, пушэнгэ, шұдыр, тылызэ, тэлэ. кэнэж, лум, йүрнэргэнат шу-ко шинча, школыш пурымыжмөнгө, йочан мо улыжым, мо шинчымы-жым төрлалташ, виктараш вэлэ күлэш. Адак, мо шинчымыжым ум-бакыжэ куштэн, шарэн вэлэ шогыман. Түнья нэргэн, альэ илыш кокла-сэ йылмэ шотышто мо шинчымыжым түнгалтышлан пыштэн, убмакы-жым угычын түрльö шинчымашым йэшарэн нөлтэн вэлэ шогышаш. Тидэ корно дэнэ туныкташ түнгална гын, мэмнан марий ырвэзэ-влак төр тунэмаш түнгалыт, ушышт, шонымашышт чарныдэ вийан кайаш түнгалэш, мо туныктымыжымат куштылгын умылаш түнгалэш. Тыгэ ту-ныктымо шотым пэш чот умылэн шинчаш күлэш, вара тудым илы-шышкат рашт пуртэн шогыман. Тошто школышто тидым шуктэн огытыл. тудланак Марий йоча-влак ожно кугу школым огыл, изи шко-лымат шагал пытарат ыльэ, шукышт нуным тунэм кэртдымылан шот-лэн улыт. Ончэт гын, туныктымо корныжо пэш йонгылыш кайэн шо-гэн. Туныктымыжо марий рвэзым нөлтүмө, альэ ушыжым вийан-дарымэ олмэш чараклэн вэлэ шогэн. Чыла тидэ ойлымым ындэ тошто школышто туныктымаш паша гыч налын умылтарэн пуэна. Марий

йоча, күшнө каласымэ сэмын, школыш пурымыж дэч ончыч шкэ шочмо йылмыжэ дэнэ ойлэн ушым, түрлө шинчымашым погэн. Күчыкын каласаш гын, шочмо йылмыжэ ушышкыж, шонымашкыжэ вошт вожым колтэн. Шочмо йылмыжак тудын кумылжым, ушакылжым ыльандарэн шога. Школыш тунэмаш мийэн пурат, тудын тушто шочмо йылмыжат, мурыжат, шинчымыжат йөрдымыш лэктэш ыльэ, окүллан шотлалтэш ыльэ. Йужыгунам шочмо, марий, йылмыжэ мыскылтышлан, альэ воштылтышлан вэлэ йөрэн. Пэрвой кэчак тудым шинчыдымэ, руш, йылмэ-дэнэ түрльым туныкташ тўнгалын улыт. Ындэ шоналтэн ончыза! Тыгэ туныктэн кунарак пайдажэ лийэш? Тыгэ туныктэн ниможат ушыш ок воч, марий манмылэ ик пылшыш пурэн, вэс пылыш гыч лэктын кайа.

Пэрвойак йылмэ тунэммым нална: марий йылмэ ик түрлө законан, руш йылмэ вэс түрлө законан. Марий йылмэ „Урало-Алтайский“ йылмэ кашакыштэ шога, руш йылмэ „Индо-Йэвропейский“ йылмэ кашакыштэ шога. Марий йылмым „приставочный“ йылмэ, руш йылмым „флэктивный“ йылмэ маныт. Марий йылмэ шкэ законжо дэнэ илья. Тудланак марий ойлымыж годым шомак-влакым ик сэмын пыжыктылэш, шомакшат шкэ шотшо дэнэ вашталтэш. Руш, ойлымыж годым, шомакшым вэс түрльын пыжыктылэш, шомакшат шкэ шотшо дэнэ вашталтэш. Тидэ тыгай гыч палэ: марий „Йүкштө: тэлэ эртышат, мотор шошым шулдалэ“. „Эртышат йүкштө тэлэ, шулдалэ мотор шошым“ манаш ок лий. Тидымак рушла тыгэ каласаш лийэш: „холодная зима прошла и весна красная наступила“, тыгэрак каласэт гын, сайрак лийэш „прошла холодная зима и наступила весна красная“ (марла ойлымаштыжат, рушла ойлымаштыжат шомакышт кузэ шындылмэ улыт таңастарэн ончыза). Марла—„Ом кайэ; мийэн омыл“ лийэш. Рушла—„не псйду; не ходил“ лийэш. Марла „йалыштына“ лийэш Рушла—„в нашей деревне“ лийэш. Тидэ кум-ныл шомак гычат ындэ марий йылмэ дэнэ руш йылмын ойыртышыжо палэ. Марийн ойлымашыжэ тыгайэ гын, тудын шонымашыжат тыгайэ. Изи марий йоча школыш толэшат, викак руш йылмым руш йылмэ дэнак туныкташ тўнгалыт. Тыгэ шынчыдымэ йылмэ дэнэ шинчыдымэ йылмым туныктымодэнэ уш дэнэ шонымашым вийангармэ олмэш улыжымат пудыралташ вэлэ тўнгалыт. Мөнгыштыжө, пашаштэ, йолташ-влак-дэнэ шкэ шочмо йылмэ дэнэ ойла, ик сэмын шона. Школышто вэс йылмэ дэнэ вэс сэмын шоныкташ толашат. Шонэн ончызайан. Тыгэ туныктымэ шонымашым, альэ йылмым вийангарэн кэртэш мо?

9—10 ийаш марий рвэзылан тыгай мутым ойлаш тўнгалыт: рэч, слово, слог, звук, падеж, склонение, спряжение, глагол, наречие, молымат. Тыгай мут ырвэзылан нимогай пайдам ок пу. Руш йылмым тунэм шумэшкэ, руш йылмым умылаш тўнгалмэшкэ ырвэзын ушыжо вийангмашым чарна варажым умылаш тўнгалмўнгат, ончыко эркын кайаш тўнгалэш. Молан?—манат гын, тудын уш вожыштыжо марий

Йылмэ шинча, тудо марла шона, руш йылмэ шонымашкыжэ, ушышкыжо вожым колтэн ок кэрт, вошт ок воч. Садлан тудо ырвэзын ушым ылыштарэн, нөлтэн, куандарэн ок кэрт. Тидым умылшашлан Пушкиным тыгай почэла мутым нална: Зима. Крестьянин торжествуя на дровнях обновляет путь.... Тидэ почэла мутым, альэ иктаж могай вэсым, лудмо годым руш ырвээ-влак пылшым шогалдэн воштылалын йывыртэн колыштын шынчат. Марий ырвээ-влак умылдэгызэ кок могырыш ончылт шинчат. Тидэ почэла мутшо сай гынат марий кумылым ок тарвалтэ. Ожно марий школышто тыгай ыльэ. Тудланак школым пытаршэ талэ ушан марий йоча шагал ыльэ. Ындэ тидэ жап эртыш. Ушым вийандарэн туныкташ эркэ пуалтын. Моло тунэмшэ кугыжаштэ шкэ йылмэ дэнэ тунэммын пайдажым шинчэн, тидэ корно дэнэ кайэн. „Культуран“ лийн улыт. Мэмналанат тидым чот умылэн туныктыктымо пашам у корно дэнэ колташ вэрэштэш. У корныжо пэрвойак шочмо йылмым тунэммаштэ, шочмо йылмэ дэнэ туныктымаштэ лийэш. Тидэ марий школышто у паша, садлан тидэ пашам сайын умылэн налын вошт лончылэн ончэн, чот ышташ тунгалаш күлэш.

Мэмнан марий туныктышо-влак коклаштэ шочмо йылмым тунэммым, шочмо йылмэ дэнэ туныктымым ойырдымат уло. Марий йылмэ дэнэ туныктымым ойырдымат уло. Марий йылмэ дэнэ туныктымым марий йылмэ тунэммылан шотлат. Ончэт гын, тидэ кок түрльö лийэш, школышто марла туныктымо иктэ лийэш, марий йылмым тунэммэ вэсэ лийэш. Ожнысо школыштат йужо вэрэ марла туныктэн улыт, марий йылмыжым нигуштат туныктэн огытыл. Марий йылмым тунэммэ— марла ойлаш, лудаш, возаш, марий йылмын законжым, граматикыжым тунэммэ лийэш. Марла туныктымыжо арипмэтикым, обшэствовэдэнийм, геограпийм марий йылмэ дэнэ туныктымо лийэш.

Тидым лудшышт йужышт тыгэ йодын кэртыт-вара рушлажэ тунэммэ окыл мо? манын. Рушлажат пэш чот тунэмаш күлэш, руш йылмэ-дэч посна кугу школышт тунэмаш ок лий, „наука“ манмым тунэмын огына кэрт. Адак, илыш коклаштат, коштмаштэ. служитльы-маштэ руш йылмым кузэ тунэмман, кунам тудым тунэмаш тунгалман, тудын нэргэн посна книга лийшашлык. Тидэ возымаштэ марий йылмэ тунэммэ нэргэн вэлэ ойлалтэш.

Марий йылмэ дэнэ руш йылмым тунэммэ нэргэн тыгэ гына каласаш лийэш: 1) Изи ырвэзым кок йылмылан ик-канаштэ туныкташ ок лий, 2) шкэ шочмо йылмылан туныктэн шуктыдэ, вэс йылмылан туныкташ ок-лий, Шочмо йылмым тунэммэ мөнгö тудын законжым палымөнгö ижэ вэс йылмым тунэмман, 3) руш йылмым тунэмаш шкэ йылмым тунэмын йамдылалташ күлэш.

Марий йылмым кузэ туныктышашым каласымэ дэч ончыч, эшэ тудым туныктышыжо (учитыл) нэргэн иктаж кунар шомакым каласаш вэрэштэш:

1) марий йылмым ожно марий школышто тунэмын огытыл,

кызытат эшэ тудым чыла марий школышто огыт тунэм. Марий туныктышо-влак коклаштат йужышт марий йылмым тунэммын пайдажым огыт шинчэ, йа умылэн шун огытыл, адак коклаштэ марий йылмым туныктымо ваштарэш шогышат уло. Садлан тидын нэргэн марий учытыл-влаклан чот умылэн налаш күлэш, укэ гын нуно кокытэ шоныман лийт. Кэрэк могай пашамат кокытэ шонэн ышташ тунгалат гын, тудо вара сай ок кай. Ыштымэ пашан молан йорымыжым, могай пайдам пуэн кертмыжым шинчэт гын вэлэ, тудо сайын кайын кертэш, пайдам пуэн кертэш, тудым ышташат каньылэ лийэш. Марий йылмылан туныктымын молан йорымыжым, могай пайдам пушашыжым от шинчэ гын, тудым ышташ пэш йөсө, нимогай пайдамат пуэн ок кэрт. Садлан марий йылмым тунэмме нэргэн, адак марий йылмэ дэнэ туныктымо нэргэнат вошт умылэн налаш күлэш: укэ гын, тидэ пашана эрэ окшаклэн кайаш тунгалэш.

2) адак туныктымо пашаштэ тыгайэ—кэч моланат шкэ сай шинчэт-гын вэлэ вэсым туныктэн кэртат. мом от шинчэ гын, туныктэн, умылтарэн от кэрт. Марий йылмэ нэргэнат тидымак каласаш лийэш. Школышто марий йылмылан туныкташ тунгалмэ дэч ончыч, тудым шкэ чот тунэмаш күлэш, тудым вошт умылэн налаш күлэш, тунам вара ижэ туныкташ пижаш лийэш. Ончыч шкэ кумылым, ушым марий йылмэ вэлэн пыжыкташ, тудым йоралташ күлэш, вара ижэ тунэмшэ-влакынат кумылыштым марий йылмэ вэлышкэ савырэн кэртат, марий йылмын сөралыжым, онгайжым ончыктэн кэртат, тудым тунэмашат таралтэн кэртат. Тидым шуктыдэ марий йылмэ тунэмме паша күчүк кайаш тунгалэш.

3) марий тунгалтыш школыштат, кугурак школыштыжат марий йылмын чыла законжым, чыла түрльö вашталтышыжым, савыртышыжым тунэмаш ок лий. Тунгалтыш школышто марий йылмым күчык-ракын тунэмман, кугурак школышто кугуракын тунэмман. Мэмнан альэ кызытат могай школышто марий йылмым мыньарэ тунэмман ойыртэмын возымо укэ. Кө кузэ мошта, кө крнарэ кэртэш, тугэ туныктат. Тидэ төсыр пашам вашкэрак пытарыман. Чыла марий школла марий йылмэ програмыл ышташ күлэш. Тудым пэш вашкэ ышташ ок лий, тудлан кызытэш район, альэ кантон йыда ик гайэ програмым возат гынат пэш йөра, укэ гын марий йылмэ тунэмме паша ончыкыжат сай корно дэнэ кайэн ок кэрт. Програм дэч посна марий йылмым туныкташ пижман огыл.

4) шочмо йылмым тунэммын пайдажым, шочмо йылмыжымат шинчымөнгө, тудлан туныктэн мошташат күлэш. Вэс сэмын каласат гын, марий йылмын методикыжым (йөнжым) шинчаш күлэш. Тошто школышто руш йылмын методикыжым ойлалтын огыл. Туныктышо коклаштэ йужышт ойлат—руш йылмылан туныктэн моштэт гын, марий йылмыланат туныктэн моштэт, — маныт. Тудо йөршын тыгак огыл, изиш ойыртышыжат уло. Руш йылмэ йын йылмэ, тудо ик түрльö

законан, марий йылмэ шочмо йылмэ, тудо вэс түрльö законан. Марий йылмым изиньэкак ачаж-аваж дэч тунэмыт, руш йылмым кугурак лиймэнгэ тунэмыт, садлан марий йылмэ дэнэ руш йылмылан ик сэмын туныкташ ок лий. Кок йылмыштынат шкэ йöсышт, шкэ ойыртэмышт уло. Адак, марий школышто руш йылмылан туныкташ полшышо кнагажат уло, марий йылмылан туныкташ полшышо кнага укэ манашат лийэш: тидэ паша—у паша. Тидэ пашалан эшэ шуко тунэмаш күлэш, шуко шонаш, мутланаш күлэш. Марий йылмыжым шинчыдымылан вэрчын. туныктэн моштыдымылан вэрчынат марий йылмэ тунэммэ паша марий школышто пэш томам кайа.

5) марий йылмэ тунэммэ пашам сайын колтышашлан вэрчын эшэ ик паша воктэн кумылым, шонымашым пыжыкташ күлэш. Тидэ пашажэ—марий калыкым кузэ гынат йол вакэ шогалташ, волгыдо корныш лукташ шонымо лийэш. Марий калык нэргэн тыгэ шонышо вэлэ марий йылмым тунэммэ нэргэн шонаш тунгалэш. Көн марий паша воктэн ушыжо, кумылшо пижым шога. тудо вэлэ шочмо йылмын вийжым умылэн кэртэш. Тыгай пашаштэ моло калыкын тунэммышт нэргэн, йол вакэ шогалмышт нэргэн лудмо пэш полшэн кэртэш.

Школышто марий йылмын пашажэ.

Шочмо йылмэ дэнэ вэлэ рвээз уш-акылым вийандарэн кэртына; шочмо йылмэ дэнэ вэлэ марий калыкым йол үмбаке шогалтэн кэртына, марий калыкым марий йылмэ дэнэ вэлэ уэмдэн кэртына манмэ мөнгө, школышто туныктымаштэ марий йылмэ дэнэ мом ыштышашым каласаш күлэш. Йужышт тыгэ ойат: школышто марий йоча изиш марла лудын, возэн мошта гын, сита, молыжым рушла туныкташат лийэш, маныт. Тыгэ ыштэна гын йонгылыш лийэш, тидым тыгэ шыман огыл. Тунгалтыш марий школышто марий йылмэ-дэнэ чыла тунэммэ уш погымо пашам шыман; тидым марла ольэн пуэна, тудым рушла кутырен пуэна, манаш ок лий. Тунэммаштэ руш йылмылан шкэ вэржым пуман. тудлэч посна ок лий. Рүдö вэржым марий йылмылан пуаш күлэш. Возаш, лудаш, шотлаш, ойлашат марла тунэмман. Адак, комплэкс програм почэш чылажымат марий йылмэ дэнэ ойлэн тунэммэ школ пашам ыштыман. Школышто тунэммэ гоным вэлэ огыл, öрдыштат чыла кнага пашам марий йылмэ дэнэ ыштыман. Вара тунам ижэ марий йочан йылмыжат, ушыжат, шонымашыжат талэ лийэш.

Йүк палым лудаш, возаш туныктымо.

Йүк палым лудаш, возаш туныктымо корно шуко уло. Ожно ик сэмын туныктэн улыт, тэний вэс сэмын туныктат. Тошто марий тунэммаш школышто утларакшым руш йылмэ йүк палым туныктэн улыт, вара ижэ марий йүк палыжым ончыктылын улыт. Тэний ындэ викак лудаш тунгалмэ гоным марий йүк-палыгыч тунгалман. Йүк палым ончыктымо

пашаштэ руш йылмэ дэнэ марий йылмэ коклаштэ кугун ойыртышыжо укэ. Туныктымо корныжо иктыракак манаш лийэш. Марий йылмэ тунэммаштэ да, йўк-палэ кашакыштэ тыгай ойыртыш уло: марий йылмыштэ руш йылмэ дэч йўкшө шукырак уло, адак вэс түрльö йўкат уло (ы, ё, ä, ў, ö, н). Туныктымо годым тыгай ойыртышыжым шотыш пыштэн туныктыман. Шуко туныктымо корно коклаштыжэ тэний утларакшым школлаштэ кокышто-дэнэ туныктат. Иктыжэ „звуковой метод“, вэсыжэ „метод целых слов“ манмэ лийэш.

„Звуковой метод“—жо кўчыкын каласаш-гын тыгайэ: ойым шомаклан шэлыт, шомакшым кутышэш, кутышыжым йўклан шэлыт. Вара мөнгэш—йўкыштым кутышыш, кутышыштым шомакыш, шомакыштым ойыш ушат. Тыгэ йўкым шэлын лукмо сэмын, тудын палыжым (буквам) ончыктат, возыктат, лудыктат. „Метод целых слов“ кўчыкын каласаш-гын тыгайэ: доскаш кўчык лўман сўрэтым ыштат, тудын йўмалан лўмжым возат. Тунэмшэ-влак шкэ тэтрадкэшыштат тыгаймак ыштат. Вара сўрэт лўмжым шуко гана лудыт. Лўм шомакшым ушыш пыштымэ мөнгö доскаштэ сўрэтшым ўштыт, возымо шомакшым кодат. Вара шомакыштэ кунар йўк палэ уло шотлат, ончат, адак шомакшым йўк палын, йўк палын варат. Тыгэ нуно вик шомакым лудаш тунэмыт.

Мэмнан марий школылан тидэ кок мэтодшат йөршашлык, коктынат сай улыт. Тэнийсэ мартэ утларакшэ „звуковой метод“ манмыжэ туныктышо-влаклан кэлшэн шогэн. Молан? манат гын, тидэ мэтод нэргэн шукырак книжка возалтын, моло мэтод дэч куштылгырак, адак, йал школышто шуко йоча-влакым туныктымо годым, альэ кок түшка-дэнэ туныктымо годым, тидэ мэтод дэнэ туныкташ каньылырак. Адак тидэ мэтод дэнэ туныктымо годым йўкыштымат, шомакыштымат, куштылго гыч тўнгалын эркын-эркын нэлэмдэн туныктэн кайаш лийэш. Тугэ-гынат тидэ мэтодын йўк тунэммаштэ чийжэ уло: изи йочам. лудаш тўнгалмэ лэч ончыч, йўклан түрльын-түрльын ойыркалэн туныктыман, тидэ паша йочалык паша огыл—нэлэ, йөсö паша. Садлан тидэ мэтодым ындэ кодаш тўнгалын улыт. 20—25 ий лийэш, ындэ туныктымаш у мэтодым пурташ тўнгалын улыт. Тудым „метод целых слов“ маныт. Тудо сайрак лишашлык. Тудо мэтод дэнэ йўк палэ тунэммэ, альэ лудаш, возаш тунэммэ илыш дэчат, олымаш дэчат ойырлэн ок шого. Тунэммэ пашажэ илыш койыш дэнэ кайа. Адак вэс могырым тидэ мэтодшо „комплэкс програм дэнэ“ туныкташ полша.

Ўтларакшым комплэкс програм дэнэ пашам ышташ „безбукварный метод“—дэнэ „предметный метод“—дэнэ лийэш. Тидэ кок мэтод-дэнэ туныктымо комплэкс програм йөршын пурэн кэртэш. Тугэ гынат тидэ кок мэтодшо дэнэ туныкташ пэш куштылгак огыл, тудын дэнэ туныкташ ончыч пэш чот йамдылалташ кўлэш, садлан рвэзэ учитылан тидэ мэтод дэнэ туныкташ йөсырак. Адак, тидэ мэтод дэнэ туныкташ пэш шуко туныкташ полшышо арвэр кўлэш. Садлан тидэ кок мэтодлан эскэрэн пижман.

Вара могай мэтoд дэнэ марий школышто туныкташ сайрак?

Самой сай мэтoд—шинчымэ, моштымo мэтoд. Кызыт утларакшым йал школышто „звуковой метод“—дэнэ, „метод целых слов*—дэнэ туныктат. Марий школыштат тидэ кок мэтoдшат кэлшышашлык.

Могай мэтoд кэлша манмаштэ, мэтoдым тўчыдын вaштaлтaш ок лий, тэний, ик мэтoд дэнэ вэс ий вэс мэтoд дэнэ туныктымaн oгыл. Ик мэтoд дэнэ туныкташ тўнгалнат гын, тудым йўршын умылэн, палэн, шынэн налмэш кудалтымэ ок кўл. Тудым палэн налмўнгў, вара вэс мэтoдлан пижаш лийэш. Тўчыдын вaштaлтылaш тўнгалат гын, туныктымo пашат тўр ок кай.

Йўк пaлылaн туныктымo гoдымaк вoзaшaт туныктымaн, вoзaш туныктымoжым йўк пaлылaн туныктымo дэч ойыраш ок лий: тидэ кок тўрлў паша вaш-вaш тэмэн шoгэн, ик паша шoтыш пурa. Лудын моштэт гын, вoзэн моштaшaт кўлэш, вoзэн моштэт гын лудын моштaшaт кўлэш. Лудмыжым вoзымaн, вoзымыжым лудмaн, сaдлaн тидэ кок тўрлў паша ик пашаш ушна. Йўк пaлым тунэммэ гoдым; тунамак тудым кид дэнэ сэрaш ончыктымaн. Лудаш, вoзaш ик жапыштэ тунэмман. Тидым тыгэ ик жапыштэ тунэммым комплэкс програм дэнэ туныктымo пашаш пурташ пэш кaньылэ. У програм дэнэ туныктымo гoдым, мo тунэммыжым oйлэн, лудын, вoзэн моштымaн, тидэ чыла кум тўрлў пашажымaт ойырдегызэ ыштымaн. Тыгэ ыштэн вэлэ тунэмшэ йочан ушыжым, шoнымашыжым ик тўр вийaндаш лийэш. Йўк пaлым туныктымo гoдым ончыч куштылгo, кaньылэ йўкым тунэмман, вара ижэ, умбaкыжэ, кaлaсaш йўсў йўкым тунэмман (a, o, y, п, т, н, м.....).

Школышто тунэмшэ йочам сэрaш туныктымo гoдым, тудым пэр-вoй кэчaк мийэн викак, йўк пaлым вoзыкташ ок лий. Тудлэч ончыч кид парньaм лывыртэн, шинча ончалтышым виктарэн, кумылым савырэн йaмдылымaн. Изи йочa тўрлў сўрэтым ыштaш йўрaлтa. Сaдлaн йўк пaлым, шoмакым вoзaш йaмдылышaшлaн сўрэтым, кaринкaм ыштылыкташ лийэш. Тыгэ йочам тўрлў сўрэтым ыштыктымэ гoдым, тудым мoтoрын, сўрaлын ыштыкташ тoлaшымэ ок кўл. Ыштэн кэртмыжым: пушэнгэ, ўстэл, пўкэн, кaпка, тoшкaлтыш гaйм вэлэ ыштыктымaн. Йужыгунам тунэмшын мo йўрaтымыжымaт, шкэланжэ кэлшышымaт ыштыкташ лийэш. Тыгэ сўрэт штымэ вoзымo-дэнэ иктaк: вoзымo гoдым йочa шoнымыжым бyквa дэнэ вoзa, сўрэт ыштымэ гoдым шoнымыжым сўрэгыш пуртa. Сaдлaн сўрэт ыштымaт уш вийaндарaш пэш полшa. Тыгэ йочам йўк пaлым, мутым вoзaш тўнгалмэ дэч ончыч йaмдылымaн. Aдaк, вoзымo гoдым кузэ шинчaш, кaрaндaшым, рyчкaм кузэ кyчaш кўлэш—oнчыктымaн, умылтарымaн.

Марла ойлаш туныктымo.

Марий школышто марий йочам марла ойлаш туныктымo паша у паша. Тoштo школышто марла ойлаш туныктымoм шинчэн oгытыл.

Марла ойлаш туныктымо огыл, йужо вэрэ шкэ коклаштэ ойлымымат чарэн улыт, шуко вэрэ марла ойлымым воштылтышыш вэлэ луктын улыт. Кызытат марла ойлаш туныктымо марий школышто эшэ сай вэрым налын огыл. Йужо марла йылтак огыт туныкто, коклаштэ— молан марла ойлаш туныктэт, нуно тугакат марла ойлэн моштат— маншат уло. Шукыжым туныктышыштат шкэ йылмэ дэнэ ойлаш тунэммын пайдажым умылэн шудэ, тидэ пашалан алал кумыл дэнэ огыт пиж. Кызыт мэмнан тунгалтыш марий школыштыжат, кугурак школыштыжат туныктышышт тунэмшыштын марла олымыштым огыт колышт, огыт төрлалтэ, огыт виктарэ, кө кузэ мошта, тугэ оила. Ойлымышт годым пэлыжэ рушла, пэлыжэ марла лэктэш. Иктаж мом сайын, радам дэнэ, шот-дэнэ каласаш йодат-гын, марий манмыла тыт—мут, кыдэш—покшэч, иктаж кок-кум мутым каласа да, чарнэн шогалэш. Тудо шинчыдымылан тыгэ ок ыштэ, тудо шинча, ушыштыжат уло, тудо шонымыжым каласэн ок мошто, ойлэн ок мошто. Тидэ мэмнан марий школышто тыгай. Ындэ йалыштэ шонго марий коклаштэ ончэна, тушто кузэ марла кутырат. Шонгырак кугыза-влак йомак колташ, альэ тошто марий илыш нэргэн, альэ ожно шкэшт коштмышт нэргэн ойлаш тунгалыт-гын, йылмыштат ок логал. йымыж-гын-гына каласкалэн шинчат, тугайн олымыштым колыштымэт вэлэ шуэш. Йужо гунам тугай кутырызо кугыран марий калыкын орлык ужмыжым каласымыжым колыштын кумылэтат тодылтэш. Адак, мускарам каласат гын, воштыл утэт. Марла ойлаш, мутланаш тыгай марий кугызан мутшым колыштын вэлэ тунэмаш лийэш. Вара школышто ырвээз-влак ольэн огыт мошто мо?—Моштат. Ольаш туныктэт гын, марий йылмым от пызырэ гын, пэш моторын ойлэн кэртыт. Марий школышто марла ойлэн моштыдэ „комплэкс програмжымат“ илышыш пурташ ок лий. Шонэн ончызайан, мырий школышто марла огыл гын, викак могай йылмэ дэнэ туныкташ тунгалат (тема: первые шаги в школе), альэ тазалык ончымо нэргэн (охрана здоровья) могай йылмэ дэнэ мутланэт? Тидэ каласымэ вэлэ огыл, чыла „комплэкс програмжымат“ марла ойлэн вэлэ шукташ лийэш. Марла ойлаш туныкташ посна урокым ыштымэ ок күл, „комплэкс програмжэ“ туныктышылан марла ойлымым колыштын, колыштын—төрлалтыман.

Ойлаш кузэ туныктыман.

Марий йоча школыш тунэмаш пурымыж дэч ончычак мөнгыштө илышыла, ачаж-аважлан паша ышташ полшышыжла шуко ужэш, шуко колэш. Альэ пайрам годым, альэ тэлэ кастэнэ погынымаштэ түрльыжымат колэш. Чыла тидэ ужмыжо, колмыжо ушышкыжо возэш. тудо пэш күлэш пого. Ожнысо школышто тидэ пого арам йомэш ыльэ, тэний ындэ Гус програмжэ тидым чыла пайдаш савыраш корным ончыкта. Йочан ужмыж, колмыж ойлаш туныктымо годым ку-

гын полшэн шога. Марий йоча мом ужмыжым, колмыжым каласаш пэш йөрата. Школышто шыжым туныкташ тўнгалмэ годымак ойлаш туныктыман. Тыгэ: кэнэж паша нэргэн, шудо солымо, тўрэдмэ, ўдымө нэргэн каласыкташ лийэш. Нуно пэрвойрак вожылынрак, күчүк ой дэнэ, тўкнэн, тўкнэн ойлат, тугай годем ойлашышт мэшаймэ огул, полшэн, мокталтэн вэлэ шогыман. Нуным мокталтэт гын, йывыртэн ўчашэн, учашэн вэлэ каласкалаш тўнгалыт. Вара изиш ольашышт тунэммышт мөнгө, ойлымыштым төрлашат, ойлымашкышт у шомакымат пурташ лийэш. Тыгай годем тунэмшым клас покшэк, моло тунэмшэ ваштарэш, луктын шогалтэн каласыкташ пэш сай, нуно тыгэ вожылмашым чарнат; адак, калык ончылно лэктын шогалын ольаш тунэмыт Коклагыч туныктышо шкэат ончыктэн ойлэн пуа гын, пэш сай. Тунэмшэ-влаккан тидэ пэш кэлша, нуно учытыл сэмын ойлаш йөратат.

Пэрвой ийыштэ тунэмшым мо ужмыштым, колмыштым күчыкын каласыктыман, вэс ийлан ужмым, шонымым кужын каласыкташ лийэш. Погынымаштэ, ўчашымаштэ ойлаш туныктыман Адак, книжкыштэ, газэтыштэ, журналыштэ лудын налмэ нэргэнат ойлыкташ лийэш. Тыгэ ныл ий коклаштэ марий йочам сайынак ойлаш туныкташ лийэш.

Туныктышын шкэнжын ойлэн ончыктымыжо.

Ойлаш туныктымо годем эртак учэник-влакым ойлыкташ ок йөрө, тидэ пашаштэ туныктышын шкэнжынат коккан, коккан тўрлө нэргэн ойлымашым каласымыжэ күлэш. Учытылын ойлэн пумыжо годем, йандар марий йылмэ-дэнэ, күчүк ой-дэнэ, умлышашын каласэн пуман. Коккан почэла мутымат, сөралэ ойлымашымак ончыктэн лудын пуаш күлэш. Учытылын лудын пумыжымак „комплэкс програмгыч“ налман. Туныктышо тыгэ йанлык дэнэ кайык ильышгыч, альэ марий калык ильышгыч, таза ончымо шотгыч каласкалэн кэртэш. Учытылын каласкалымыжэ кок-кум тўрльө пайдам пуэн кэртэш, иктыжэ тунэмшэ-влакын кумылыштым тарватэн, ушышкышт у шонымашым пуртэн кэртэш. Адак марий йылмэ-дэнэ йандарын, куштылгын ойлаш лишашым ончыктэн кэртэш. Пытаргышыжлан-марий йылмын лывыргыжым, сөралыжым ончыктэн кэртэш. Тыгай годем учэник-влакын ноймэшкышт каласкалыман огул. Тўнгалтыш кашакыштэ лудучко минут дэч коч каласыман огул, кумышо-нылымышэ ий тунэмшэ-влаккан кужыракын ойлашат лийэш.

Мутланымаш.

Комплэкс програм дэнэ туныктымо годем туныктымо пашам тўрльө корно-дэнэ наггайыман. Тунэммаштэ туныктышыжланат, тунэм-

шыштанат паша ышташ чот логалэш. Учитыл кузэ ыштышаш корным оныктэн вэлэ пуа, мом умлэн налшашым каласэн вэлэ пуа, умбакыжым ученик-влак шкэ түрльын тэргэн, лончылэн умлэн налыт. Тунэммэ пашам тыгэ ыштымэ годым туныктышын тунэмшэ-влак-дэнэ мутланымышт пэш полша. Тунэмшэ-влак туныктышо-дэч йодыштыт, тудыжо нунылан умылтарэн пуа, адак учытылжат тунэмшэ-влак дэч йодыштэш, нунышт шинчымыштым ойлэн пуат. Тидэ сэмын пашам ыштышыла йылмат лывырга, шонымашат вийангэш, шинчымашат йэшаралтэш. Тыгэ йал паша нэргэн, йлыш төрлатымэ нэргэн, тунэммэ нэргэн, тунья нэргэн мутланэн умылэн налаш лийэш. Тидэ нэргэн вэлэ огыл, моло түрльö нэргэн мутланымат комплекс програм дэнэ туныктымаштэ пэш полша. Тыгэ мутланэн тунэммэ ученик влакланат пэш кэлша. Адак тыгэ туныктымо шукыжым вошт умлэн налаш полша. Тунгалмэ сэмынрак учытыл ученик-влак дэнэ мутланат, вара сэмын ученикышт шкэ коклаштышт мутланэн, ваш умылтараш тунгалыт. Туныктымо пашаштэ мо ушыш пурэн тудым мутланаш ок лий, чылажымат програм шот дэнэ мутланыман. Тудым ончыч йамдылымэ план почэш ыштэтгын, утларак сай лийэш. Адак мутланымым возыдэ кодашат ок лий, тудым мутланымэ сэмын күчыкын возэнак мийаш күлэш.

Тунэмшэ-влакын шкэ кашак погынымаштышт ойлымышт.

Тэний илыш тыгайэ: кэрэк могай калык пашамат-мландэ, чодра, налог, альэ моло нэргэнат калык погынымаштэ мутланэн налэш, тугай погынымаштэ шукыштан мутланаш, ойлаш, үчашаш вэрэштэш. Тыгай погынымаштэ шкэндим шкэ кучэн мошташ, молын ойлыжым чытэн колыштын мошташ, үчашэн колташат, күлэш годым каласэн мошташ, адак погынымаштэ вуйлалтэн мошташат күлэш. Чыла тидлан йочам школыштак туныктыман. Тэнийсэ тунэммым илыш дэч ойыраш ок лий. Школыштат погынэн ойлэн ыштышаш паша шуко уло. Тыгэ школышто „дисциплин“ нэргэн, түрльö рэволүтсий пайрам ыштымэ нэргэн, арун, эрэн кучымо нэргэн, моло тунэммэ пашам төрлатымэ нэргэнат погынэн кутырыман. Тыгай погынымаштэ ученик-влак ойлаш, шкэныштым шкэ кучаш, ваштарэш мут пуаш. альэ йодмашым ышташ, вуйлалташ тунэм кэртыт. Тунгалтыш кашакыштэ тунэмшышт пэрвойрак ончат, колыштыт вэлэ. Утларакшым кугыракышт вуйлатат, ойлат, үчашат, нуно ойлашат талырак улыт, пашажымат утларак шинчат. Изиракышт нуным ончэн тунэмыт.

Адак тунэмшэ-влак погынымаштэ ученикым докладымат ыштыкташ лийэш. Доклад ыштымэ паша йочалык паша огыл, тудо йөсö паша манаш ок лий. Ученикым үнаржэ, моштымыжо сэмын изи докладым ыштыктыман. Вара мо нэргэн докладым ыштыман? Докладым иктаж могай онгай книжка нэргэн, йалыштэ паша ыштымэ нэргэн,

Марий ильыш нэргэн ышташ лийэш. Докладым пытартыш кашакыштэ тунэмшэ-влакым вэлэ ыштыктыман, изиракышт тыгай годым колыштын тунэмыт. Кочмогай докладымат пэш чот йамдылыман. Тудым шкэтынат, кашак дэнат йамдылаш лийэш. Йамдылымыжэ годым учытылын полшымыжо кўлэш. Вара тудым тунэмшыжэ ончэнат, ончыдэат ыштэн кэртэш. Доклад ыштымы мөнгө, тудым лончылэн налман, мо сайжым, кэлшышашыжым, кэлшыдымашыжым, ойлымо, йылмэ шотыштыжыт йөршаш, йордымыжымат кўршт налман. Тыгэ докладым кўрыштө годым тунэмшашын мутланаш кўлэш, сырымэ альэ ваштылмо ок кўл. Сыраш, воштылаш тōнгалат гын, доклад ыштышат ок лий, альэ докладшымат лўдын вожылын ышташ тўнгалыт.

Почэла мут дэнэ моло сылнэ мутым лудмаш

Мэмнан марий коклаштэ шукужо тунэмшыжат, тунэмдымыжат марла лудаш йөсө манэш. Йужышт „лудашыжэ лийэш да, умлашыжэ ок лий, ала мо ушыш ок воч“—маныт. Тыгэ ойлымаштэ, чынжат уло, манаш лийэш. Мэмнан кызытат марий коклаштэ кугын тунэмшыштат, изин тунэмшыштат марла лудын огыт мошто. Лудыт гын, шкэштат огыт умыло, колыштшыштат огыт умыло. Тыгай йөндымо пашалан пэш өрман огыл. Ик жаплан тидэ тыгак лийман. Ожно марий школышто туныктымо дэнэ тэнийсэ школышто туныктымым сайын лончылэн ончэт гын, марийн марла лудын моштыдымыжо пэш палэ лийэш. Ожно марла лудашыжэ туныктэнат огытыл, лудыкташыжат кўштэнат огытыл. Адак, марла лудмын сōралыжым колынат огытыл. Марла лудаш туныкташ кызыт вэлэ изиш тўнгалын улыт. Тугэ гынат, тидэ паша марий школышто сайын кайа, манаш ок лий. Тидэ шотышто эшэ шуко паша ыштышаш уло. Сайын, моторын лудмо йылмымат лывырта, ойлэш туныкта. Лудмаштэ почэла мутым ик сэмын лудыт, сылнэ мутым вэс сэмын лудыт, нунын лудмын ойыртышыжым тунэмшэ-влаклан сайын ончыктэн пуман. Почэла мутым лудаш тунэммэ дэч ончыч иктаж кок-кум почэла мутым тунэмаш кўлэш. Тудым учытыл ойлымо почэш тунэмман. Тунэмшэ-влак почэла мутым тунэмашат, лудашат пэш йөрарат. Тыгэ почэла мутым тунэммөнгө, тудым клас покшэк, учэник влак ваштарэш, лэктын шогалын лудман. Сай почэла мут, сайын лудмо йылмымат куштылэмда, мур сэмын кумылымат куандара, марий йылмын мотаржымат ончыкта. Садлан марий школышто почэла мутым тунэмаш чот пижман. Утларакшым сылнэ мутым, альэ почэла мутым модын ончыктымо дэнэ ойлаш тунэмалтэш. Тыгэ модын ончыктымо годым тунэмшылан вэс йын олмэш ойлаш вэрэштэш, тыгэ йочан шомакшат йышаралтэш, йылмыжат лывырга, адак йын ойлымым, койышым, шинча ончалтышым ончэн, ончэн тунэмаш тунгалэш. Тыгэ ойлаш туныктымо пашалан марий школышто шагал вэрым пуат. Тидэ паша вэлын чотырак пижаш кўлэш.

Учитылын ойлаш туныктымо годым полшымыжо.

Мэмнан марий коклаштэ кум түрльö кашак йылмэ уло: олык марий йылмэ (луговое наречие), курук марий йылмэ (горное наречие), адак, эрвэл марий йылмэ (восточное наречие). Тидэ кум кашак йылмышт эшэ шкэ шотышт дэнэ тыгыдэ вэрласэ йылмылан шэлылтыт. Эшэ вошт лончылэн ончэт гын, йал йыда түрльö йылмэ-дэнэ ойлат. Тидэ йалысэ йылмэ - калык ойлымо йылмэ лийэш (народный язык). Тидлэч посна адак вэс йылмэ лийман. Туда кнагам возымо йылмэ лийэш (литэратур ылмэ). Кнага возымо йылмэ дэнэ калык йылмын тыгай ойыртышыжо уло: калык йылмэ кундэм шот-дэнэ, йал шот-дэнэ шэлалтэш, кундэм йыда, йал йыда түрльö йылмэ дэнэ ойлат. Курук марий дэнэ олык марий ваш чылажым огытат умло. Кнага возымо йылмэ чыла марийлан умылшашлык, тудо чыла марийын йылмыжэ лийэш, тудо түрлө кнага возышашлык йылмэ. Мэмнан марийын эшэ кнага йылмыжэл лийын шуын огыл. Тудо калыкын тунэммыжэ, нөлталалтмыжэ сэмын лийэш. Марий калыкын кнага йылмыжэ лийаш тунгалын вэлэ. Тунэмшэ калык кнага йылмэ дэч посна илэн ок кэрт, тугай йылмэ чыла марийжымат иктыш ушэн шога, нөлтэн шога. Тугай йылмын шомакшат шуко лийэш, тудын дэнэ ойлашат каньылэ, чыла шонымашымат ольаш лийэш. Учитыллан марийын чыла кашак йылмыжымат шинчаш күлэш. Марла ойлаш, альэ марий йылмылан туныктымо годым у кнага йылмэ ыштышаш корно дэнэ нангайыман. Тудым вашкэ ышташ ок лий, угычат лукташ ок лий, тудым кызытсэ чыла марий умлымо йылмын тунган шотлэн, туш ситыдымэ шомакым моло кундэм йылмэ-гыч йышарэн вэлэ ышташ лийэш.

Учэникынат школыш пурымыжо гсдым шомакшэ пэш шуко лийман огыл, вара туныктымо сэмын ижэ тудын ойлымашкыжэ у шомак пураш тунгалэш. Пэрвойракшэ у шомакшэ учэниклан паладымэ гайэ тучэш, вара тунэммэ сэмын вашкэ у шомакшым шкэ шомакшэ гайак ойльаш тунгалэш. Ныл ий тунэммэ коклаштэ школышто марий йочан йылмыжым уэмдаш лийэш Тыгэ йолаш туныктымо годым кок түрльö күлэшым шукташ төчыман: а) марий учэникым марла ойлаш, б) адак марий йылмэгыч ик кнага йылмын шташ төчыман.

Марла ойлаш туныктымо годым учитыллан эшэ вэс күлэш паша уло, тудо тыгайэ: мэмнан марий йылмыш вэс йылмэгыч шуко шомак пуралтын, йужо вэрэ сүас шомак пурэн, моло вэрэ руш шомак шуко пурэн, адак йужо вэрэ марийшт руш сэмын ойлат (чарла марий). Тидым чыла марла ойлаш туныктымо годым төрлатыман.

Марла лудаш туныктымо

Тошто школышто марла ойлашат, лудашат туныктэн огыт ул. Кызытат тидэ паша мэмнан Марий школышто окшаклэн кайа. Шонэт

гын, тидэ паша кызыт тыгак кайашашлык гайэ вэлэ тучэш: а) туныктышыштат тидэ пашам ышташ сайын йамдылалтын огыт ул, б) коклаштэ тидэ пашам кокытэ ончышат—марла лудаш моштат гынат йөра, огыт мошто гынат йөра маншэ уло. Адак тидэ пашалан тупынь шогышат уло, в) школышто марий книшкажат шагал. г) Адак, марий калыкшэ шочмо йылмылан тунэммын пайдажым рашт палэн шуын огыл да, тидэ паша нэргэн пэш кугын ок шоно. Садлан марий йылмэ тунэммэ паша пэш моторынак ок кайэ. Марла лудмаш шотышто, шукыжо—марла лудашат йөсө, чылажым умлашат ок лий-манэш. Молан тидэ тыгай?—Тидэ кок чаракшат лудаш моштыдымо дэнэ лийман. Йужо кунам марла лудыктымо годым тыгай лийэш: иктаж мом лудмөнгө, каласыкташ йодат гын—ала мом каласымэ, шым умло-маныт. Тидэ шоныдэ лудмылан лийэш. Мэмнан йужышт лудмышт годым, шомакшым вэлэ пыкшэ лудын кайат, мо каласымыжым, мо нэргэн возымыжым огыт шоно. Тудлан лудашат нэлэ, умлэнат ок кэрт.

Лудын моштымо дэнэ умлымыжым ойырдымашын лудаш туныктыман. Тунэмшэ мо нэргэн лудмыжым лудмыжо сэмынак умлэн мийыжэ. Лудыкташ тўнгалмэ годымак возымым умлэн лудаш туныктыман. Тачэ лудаш туныктэм, эрла умлаш туныктэм-манаш ок лий. Лудаш тунэмэш гын, умлашат тунэмжэ.

Тўнгалтыш кашақыштэ утларакшым лудаш класыштэ туныктыман. Тунэмшэ-влакын лудаш тўнгалмышт годым, нуным пэш чот шэкланэн, төрлатэн төрлатэн туныктыман. Марий йылмыштэ возымо сэмын лудаш ок лий, возымыжым ойлмо сэмын лудман. Марла „лу тэнтгэ“ возалтэш, лудашыжэ „лу дэнтгэ“ күлэш. Адак „пыл“ возалтэш лудашышэ „пыл“ күлэш. Моло тыгай шомак шуко. Тыгай шомакым, альэ моло йөсын лудмо шомакымат пачаш пачаш каласыктэн лудыкташ күлэш. Тыгай шомакым вэлэ огыл, ойымат, ойлымашымат кок пачаш, кум пачаш куштылгын, йандарын каласымэшкыжэ лудыктыман. Тыгай годым учитылын шкэ лудын пумыжо пэш полша. Кэрэк могай тунэмшат туныктышо сэмын лудаш толаша. Учитылын шкэнжынат пэш лудын моштымыжо күлэш, лудын ок мошто гын, молымат туныктэн ок кэрт. Тунэмшын йонгылыш лудмыжо годым, тудым тунамак төрлалташ күлэш, вараш кодэтгын, тудын йонгылыш лудможым пытараш йөсө лийэш.

Могай лудмым сайын лудмылан шотлаш лийэш?—Эркын, раш, куштылгын, ойлымо сэмын, кылэш вэрыштэ йўкым нөлталын, альэ йўкым волтэн лудмым, адак мо возымыжым умлэн лудмым вэлэ сайын лудмылан шотлаш лийэш. Тыгэ лудаш вашкэ туныкташ ок лий, тудлан эркын, төрлалтыл төрлалтыл кужын туныктыман. Класыштэ вэлэ лудмо шагал, мөнгыштат лудыктыман. Мөнгышто лудмыжым класыштэ адак лудыктэн ончыман.

Мом лудман?—Марий йылмылан, альэ марла лудаш туныктымо годым класыштэ лўмын возымо кнагам, адак моло йөнан кнагамат лудман. Тўнгалтыш кашақыштэ букварьым, тўнгалтыш марла

кнагам, түрлө плакатым, түрлө сүрэт лүм возымым, лүмын кид дэнэ возымым, адак тунэмшэ-влакын шкэ возымыштым лудман. Вэс ий тунэмшэ-влак книга дэч моло пырдыж газэтымат, түрлө увэртарымашымат, кид-дэнэ возымымат лудыт. Кумышо ий тунэмшэ-влак комплекс програм дэнэ тунэммэ түрлү кнагам, газэтым, журналым лудыт. Марий школышто кнага укэлан вэрчын газэт дэнэ журналым шукак лудаш вэрэштэш. Нылмышэ ийыштат кумышо ий сэмынак түрлө кнагам лудман.

Тэнэйсэ школышто, тошто гайэ „об‘яснительное чтение“ манмэ укэ. Школышто мо тунэмшашым, мо шинчышашым комплекс програм дэнэ тунэмман, програмыштэ мом, кунам, кузэ тунэмшашым чыла каласымэ. Лудмо кнагашт полшэн, тэмэн, умылтарэн вэлэ шогат. Мо кулэшыжым ончыч програм почэш лончылэн, кұрыштын налман, вара ижэ кнагам лудман. Лудмыж дэч ончыч эшэ мо нэргэн лудшашым мутланыман, вара кнагажым лудман. Лудмөнгө тудым угычын кұчыкын кұрыштын налман.

Сайын тунэммаш, уш-акыл вийанмаш книжка лудмым онча, кө книжкам шуко лудэш, тудо тунэмашат кэртэш, тудын ушыжат талэ лийэш, йылмыжат пүсө лийэш. Садлан книжкам лудаш марий школышто чот туныктыман. Класыштэ шуко лудаш ок лий, лудаш тунэмаш вэлэ лийэш, шукужым мөнгыштө, библиотэкыштэ лудман. Школо дэч өрдыштө кнагам изиш вэс сэмын лудман, тушто чылажымат шкэ шонэн умылман, палыман. Кузэ лудаш, могай книгам лудыктыш, тудым школышто туныктыман. Лудмо книжкам, газэтым, журналым кузэ кұчыкын возэн налаш, тидым чыла школышто ончыктэн пуман. Пэрвой ийыштэ, вэсэ, кумышо, нылымышэ ийыштэ лудшаш книга лүм радамым (спискым) шташ пэш сай. Тунэмшэ-влакын книжкам лудмыштмөнгө, тудым тугак кодымо огыл, мо нэргэн лудмыштым, кузэ лудмыштым, мо кэлшымыжым, альэ кэлшыдымыжым йодышташ кұлэш. Тыгэ кұрышт йодыштат-гын вэлэ нуно кочмогай книгамат умылшашын лудаш тўналыт.

Адак туныктымо годым шып (йүкдэ) лудаш туныктыман. Буквар лудмо годым тунэмшэ-влак шып лудын огыт мошто, эрэ йүк дэнэ лудыт. Илышыштэ шукужым шып, шонэн, шонэн лудман, садлан пэрвой ийгычак тўналын пытартыш мартэн шып, лудаш туныктыман. Пэрвой кұчүк, куштылго ойлымашым шып лудыктыман, вара тунэммэ сэмын кугурак, нэлэ олымашым лудаш пуман. Пытартыш ийыштэ газэтым, журналым, түрлө кнагам шып лудыктыман. Шып лудмымат йодыштдэ кодаш ок лий.

Возаш туныктымо.

Марий школышто марла ойлаш, марла лудаш вэлэ туныктэт гын, тудо пэл паша вэлэ лийэш, марий тунэмшэ-влакым марла возашат туныктыман. Ойлымына годым шонымынам йылмэ дэнэ, мут дэнэ ойлэн

ончыктэна, шукужым шонымынам мондыдымашын возэн кодыман. Айдэмэ возэн ок мошто ыльэ гын, ожно мо лиймым, альэ вэс калык коклаштэ мо лиймым шинчэн ок кэрт ыльэ. Садлан возэн моштымын тунэммаштат, илышыштат пайдажэ пэш куго. Школышто туныктымаштэ возаш туныктымо пэш куго, пэш күлэш паша. Тидат марий школышто у паша, ожно марла возаш лұмын туныкталтын огыл, кызыт вэлэ тидэ паша корным кычалман. Марла возымо тэнэйсэ школышто туныктымаш пашашкэ ойырдымашын пура: марла ойлымаш, лудмаш, возымаш чылажат айдэмэ ушакылым вийаңдымэ корным покта, чыла пэш күлэш паша, комплэкс програмыштат ик вэрым налын улыт. У програм дэнэ туныктымо годым шуко возаш вэрэштэш. Возыдэ тидэ програм дэнэ туныкташат ок лий. Мом тунэммым лончылэн, күрыштын пытарымымөңгө, күчыкын возэн шындыман. Адак ончыко мо ыштышашымат возыман. Тыдлэч посна тунэммым, альэ шонымым возымо годым чотырак шонэн раштрак возыман, тыгэ возэн, возэн тунэмме шонашат туныкта, ушымат пэнгыдэмда.

Мом тунэммым, ужмым, ыштымым школышто пэрвой ийыштак, тунэмаш тўнгалмэ годымак возаш тўнгалман. Тунэмшэ-влак эшэ возэн моштыдымышт годым мом ужмыштым шкэ тэтрадкэшышт сўрэтла ыштэн ончыктат. Вара изиш возаш тўнгалмыштмөңгө, ик-кок шомак дэнэ возат. Тыгэ эркын, эркын возаш тунэмме сэмын шкэ тунэммыштым, паша ыштымыштым кужыракын возаш тўнгалыт. Кэчэ йыда паша ыштымым возаш посна тэтрадкым ыштыман, тудым учэникын тунэм пытарымэш йомдарман огыл. Тудо кэчэ йыда возымо тэтрадгыч тунэмшын ныл ий тунэм кайымыжэ койын шогаш тўнгалэш.

Тўнгалтыш кашакыштэ паша нэргэн возымо годым, учытыл мом. кузэ возышашым ончыч учэник-влак дэнэ ойлэн налын доскаш шкэ возэн пуа, учэникышт тудым шкэ тэтрадышкышт возэн налыт. Тыгэ от ыштэ гын, тунэмшышт шомакым йонгылыш возаш тўнгалыт. Тыгэ возымо тэтрадым кашаклан ик тэтрадымат ышташ лийэш. тушко вара кэчэ йыда школышто мо тунэммым, мо ыштымым дэжурный возаш тўнгалэш. Тыгэ кок ий мучко учытыл ончыктымо почэш тунэмме нэргэн возыман. Кумышо ийгыч тўнгалын учэник-влакым шкэныштым возыкташ лийэш. Нуно ужмыштым, колмыштым, шонымыштым шкэ сэмынышт возаш тўнгалыт. Тугэ гынат, нунын тыгэ возымо тэтрадкыштым ончыман, йонгылыш возымыштым төрлатыман.

Тидлэч посна адак, школ дэч өрдыштө шуко возаш вэрэштэш. Тыгэ тўрлө протоколым, зайавлэнийм, роспискам, писмам, адрэсым, моло тўрлымат возаш логалэш. Тидэ йалыштэ пэш күлэш паша, пэш шэргын шога. Садлан йочавлакым школыштак тыгай паш сэрышым возыкташ туныктыман. Ожно мэмнан марий йылмэ дэнэ нимогай зайавлэнийым, роспискам возэн огыт ул, садлан марий коклаштэ шукушты тыгай сэрышым марла возаш ок лий, маныт. Тидэ тыгэ огыл. Возыдымылан вэлэ тыгэ тучэш. Лийжак, манын возаш тўнгалат гын,

пэш лийэш. Түрлө марла возымо сэрышым илышыш пурташ тўнгалман. Тидэ пашаштэ эшэ кок чийжэ уло: шукышт марла возэн огыт мошто, возат гынат, мо шонымыштым кылэш сэмын умылшашын рашт каласэн огыт мошто. Тыгэ возымылан вэрчын, марла возаш ик лий, маныт. Тыгай паша сэрышым возаш школыштак туныкташ тўнгалман. Школышто погынымаш годым ой пидышым (протоколым), альэ түрлө увэртарымашым, учэник лўм радамым учэник-влаккан возыктыман. Тыгай сэрымаш йонгылыш возымо ынжэ лий, кузэ возымыштым эрэ ончэн тёрлатыман. Тидлэч посна адак, пырдыж газэтымат школышто лукташ лийэш. Тушко эртак учэник-влак возымышт вэлэ пура.

Адак школышто граматик тунэмме годымат түрлө сэрышым возаш вэрэштэш. Тидын нэргэн посна каласалтэш.

Йоча-влак „манэш“ мутым ойлаш, йомакым колташ пэш йоратат. Школышто шкэ йырышт йолташыштым погэн шындатат, йомак колташ, альэ түрлө „манэш“ мутым ойлаш тўнгалыт. Учэникын тыгэ ойлымыжыл нигунам чарымэ ок кўл. Тыгэ шкэ кумыл дэнэ ойлымо йылмымат лывырта, шонымашымат нолта. Возаш тунэммышт мөнгө тыгай „манэш“ мутым, йомакым, ужмыштым, колмыштым, шонымыштым возыкташ кўлэш. Пэш сайын, онгайын, моторын возымо „манэш“ мутым чыла тунэмшэ ончылно лудаш лийэш, тыгэ лудмо молынат кумылыштым тарата. Учэник-влак тыгай илышгыч налмэ „расказ'ым возаш пэш йоратат. Онгай ойлымаш—влакым иктыш погэн книга сэмын ышташ лийэш. Тыгэ шкэ-гыч возымо школышто марий йылмым вийандаш полша. Садлан тидэ пашалан чот пижман.

Марий граматикым тунэмме.

Марий школышто марий йылмым тунэмман гын, тудым вошт тунэмман, лудаш, возаш вэлэ тунэммыжэ шагал, марий йылмын законжымат тунэмман. Вэс сэмын каласаш—граматикыжымат тунэмаш кўлэш. Марла лудаш, возаш туныкташ полшышо книга укэ-гын, граматика тунэммаштэ эшэ утларак йөсө. Мэмнан марий йылмын кызыт мартэнат законжо йөршын тунэмалтын огыл. Марий йылмэ нэргэн возымо книга пэш шагал, тўнгалтыш школылан йөршө марий йылмэ граматик вуйгэжат укэ, туныкташ полшышо книжкат (мэтодикат) укэ, садлан марий йылмэ граматик тунэмме паша марий школышто томам кайа. Адак туныктышыштат марий граматикым огыт шинчэ, шинчат гынат томам шинчат. Марий йылмэ шотышто утларакшым граматикым тунэммаштэ пэш шуко паша уло. Граматик тунэмдэгызэ, марий йылмын законжым шинчэдэгызэ нигунамат сайын марла возаш, лудашат ст тунэм. Лудмашыжат, возымашыжат марий йылмэ закон почэш лийшашлык. Мэмнан кызыт шукыжо тугэ лийэш: марла возымо годым руш йылмэ закон—дэнэ возат. тыгэ: „мый шонышым, что тый от тол тачэ“. Тидэ марий йылмэ дэнэ рушла возымо лийэш, марлажэ гын, тыгэ лийэш: „тачэ тый от тол-дыр манын шонышым“. Тидэ марла

лийэш. Мэмнан марий коклаштэ шукушт, тунэмшыштат, тэнэмдымыштат, марла лудашат, возашат йөсө, маныт. Тыгэ ольымаштэ изиш чынжат уло. Мэ марла лудынат, адак граматик почэш возэнат огына мошто. Мэмнан марла возымо годым рушла лэктэш, рушла возымо годым марла лэктэш. Тудлан лудашат нэлэ, возашат йөсө.

Руш йылмэ, альэ нэмыч йылмэ сэмынак марий йылмынат шкэ законжо уло, шкэ законжо почэшак марий йылмыштэ йүкшат, шомакшат вашталтэш. Ойлымаштэ мутшат шкэ шотшо дэнэ шыңдалтыт. Чыла тидэ законын кылэшыжым школышто тунэмман, лончылэн налман.

Марий йылмым кум могырым тунэмман: йүкшым, шомакшым, ойжым. Йужгунам шомакын түрлө шотшымат умылтарыман (вуй: айдем вуй, уржа вуй, пөрт вуй). Тидым граматика гыч ончэн тунэмман огыл, мутым, ойлымашым (йомакым, мутым, туштым) лончылэн, күрыштын тунэмман. Марий йылмэ граматикым тунэмме годым, Марий йылмэ йүк тыгэ вашталтэш, шомакшэ тыгэ лончылалтэш, ойжо тыгэ шэлылтэш, манаш ок лий. Марий граматикым йочан ойлымашым лончылэн туныкташ тунгалман. Тушто муро йомак гыч марий йылмэ законым налман. Тунэмшылан шкэ ойлымыжым, шкэ мутшым лончылалаш пуман. Тунгалтыш марий школышто марий граматикым руш граматик дэнэ тангастарэн туныкташ ок лий. Коклаштэ тангастарэн туныктышат уло. Тидэ йонгылыш паша. Шинчымэ йылмым кузэ шинчидымэ йылмэ дэнэ тангастарэт. Вара, марий граматикым тунэммөнгө, руш граматикым тунэмаш тунгалмэ годым, тудым марий граматик дэнэ тангастараш кэлша. Ончыч шочмо йылмым тунэмын тунгалтышыш пыштэ. Вара тудын почэш ижэ вэс йылмын граматикым тунэм. Тыгэ штымэ дэнэ вэлэ уш вийангаш корно чын корно дэнэ кайаш тунгалэш.

Марий граматикым пэл тэлыгыч лудаш возаш тунгалмөнгө, тунэмаш тунгалыш лийэш. Учэник влак ойлаш, лудаш, возаш тунэмме дэнэ граматик тунэмаш йамдылалтыт. Тудым ойгычын тунэмаш тунгалман. Тидым умылшашлан тыгайым налына: мардэж пуа күдырчө күдырта волгэнчэ волгалтэш йүр йүрэш киндэ шочэш калык куана. Тидым кок-кана, кум-кана лудыктэн йөршашын возымыжым умылтарэн пуман. Вара тидэ шомак-влакымак түрлын вашталтын шыңдэн ойлымаштэ шомак-влакын кэлыштарэн шыңдышашлыкыштым умылтарыман. Күшүл ойлымашым тыгэ вашталтэн шындаш лийэш: мардэж күдырта күдырчө пуа волгэнчэ йүрэш йүр волгалтэш киндэ куана калык шочэш. Тидэ ойлымаштэ шомак-влакым ойышто шотдэ шындаш лийдымэ палын койын шога. Тыгэ ойым түрлын, түрлын лончылэн күрыштын тунэмман. Лүм мут, штыш (койыш) мут, ой тунг, ой мучаш, манын ойлымо ок күл. Күчүк ой-влакым тыгэ тунэммөнгө, тунамак шомакым тунэмаш тунгалман. Тудым тугэ тунэмман: „Пүкэн“ манмэ шомакым налына. Ончыч пүкэн сүрэтшым ыштэна, сүрэт йымалан

„пүкэн“ манмэ шомакым возэн шындэна. Вара пүкэн пу дэнэ ыштымэ, сүрэт кнагаш ыштымэ, шомакшэ возымо, манын мутланэна. Вара түрлын, түрлын йодыштын, мутланэн шомак нэргэн тыгай ойым ышташ лийэш: шомакым ужаш, ойлаш, возаш, колаш лийэш, шомак дэнэ ой лийэш. Шомак нэргэн умылтарымымөнгө, йүкымат тунэмман. Йүкым тунэмаш йөсырак. Йүкым шомак гыч ойырэн лукман. Йүкым тунэммэ годым, йүкын кузэ лиймыжым ончыкташ күлэш. Мо шот дэнэ түрлө, түрлө йүк лимым-логар пундашэш, упша көргэш, йылмэ мучашэш, пү коклаш, түрвө коклаш лимым ыштэн ончыктыман. Ончыч каласаш каньылэ йүкым тунэмман, йүк лукшаш шомакшымат куштылгым налман. Йүкыштым лиймэ шот дэнэ кашаклан шэлаш лийэш (йонг йүк: а, ä, о, ö, у, ү, пич йүк: б, п, г, к, д, т, пэнгыдэ йонг йүк: а, о, у, ы, пушкыдо йонг йүк: ä, ö, ү, ё). Тидлэч посна адак шомак йыжынгамат (слоги) тунэмман.

Ойым, шамакым, йүкым, шомак йыжынгам тунэммэ годым шуко возыкташ вэрэштэш. Учэник-влакым шкэштым тидэ тунэммэ пашам ыштыктыман.

Граматик шот дэнэ возаш туныктымо.

Марий йылмын йүкшым, шомакшым, ойжым тунэммэ лудашат, возашат корным ончыктэн шога. Тэнэйсэ мартэн марла возымо годым, кө кузэ моштэн, тугэ возэн, ик гайэ возымаш лийын огыл, тыгэ төрсыр возымо марий йылмэ тунэммэ пашам шуко пужэн шогэн. Йүкым, шомакым, ойым тунэммэ дэнэ марий йылмын законжым палэна, палымымөнгө возашат ик корным ышташ вашкэ лийэш. Йылмынан законжым умлэн налын лудашат, возашат тунэмман. вара ижэ вэс (руш) йылмын законжым тагастарэн умылаш йөсө ок лий.

Возаш кок түрлын лийэш: ойлымо сэмын, альэ пылыш колмо сэмын (кө кузэ колэш, тугэ воза). Тыгэ возымо школылан ок йөрө. Вэс түрлын возымыжо—граматик шот дэнэ возымо лийэш. Тыгэ возымо годым кө кузэ мошта, тугэ возаш ок лий. Түрлө ойым, шомакым возаш марий йылмэ закон гыч налмэ корно лийэш. Школышто марла возаш туныктымо годым тидэ шот дэнэ туныктыман.

Йылмэ закон почэш, граматик шот дэнэ возаш туныктымо түрло йөн уло:

Книшка, альэ кид дэнэ возымым ончэн возымо йөршашын возаш туныкта. Книжка гыч утларакшым пэрвой ий тунэмшэ түшкаштэ возыктыман. Тыгэ ончэн возымо годым йонгылыш возыктыкташ ок лий. Возэн налмөнгө, тудым лудыкташ, төрлатыкташ, возэн налмаш дэнэ тагастарыташ күлэш. Тыгэ ыштэт гын, возымо шомак ушэш пэш чот шинчэш, тунэммаштэ куго пайдам пуа. Ончэн возышашыжым комплэкс програм—гыч налман. Йужгунам адак тыгэат ышташ лийэш. Возэн налшаш ойлымашым ончыч кок-кум гана лу-

дын умлэн налман, вара тудым ончыдэгызэ шкэ уш гыч возыман. Тыгэ ончыдэгызэ возымо годым книшкаштэ улмо сэмынак возыкташ күлэш. Тыгэ возымымат төрлатыдэ кодаш ок лий.

Йөршашын возаш туныктымо годым каласымэ почэш возымат пэш полша. Каласымэ почэш возаш тунгалмэ годым, туныктышо шкэ доскаш возэн ончыкта, тунэмшэ-влак тудым ончат, лудыт, вара шкэ-ат возэн налыт. Тыгэ каласымэ почэш возымо годым букван-букван возымо ок күл, шомак дэнэ возыкташ күлэш, вара ойын-ойын возыктыман. Мут почэш возышашыжымат комплэкс програм дэнэ тунэммы гыч налман. Тудымат моло возымым төрлалтымэ гайак төрлатыман. Граматикым тунэммэ годым, эрэ ик түрлын возыман огыл, возымашым вашталтылаш күлэш, ик кана книшка гыч ончэн возыктыман, вэс кана каласымэ почэш, кумышо гана шкэ уш гыч шонэн луктын возыктыман.

Мэмнан марий школышто марий йылмым туныктымо годым, шкэ ушгыч шонэн луктын шагал возыктат. Утларакшым мо лудмым шкэ шомак дэнэ возыктат, альэ сүрэтым ончыктэн түрлө ойлымашым возыктат. Тыгэ возымо уш вийандаршашлан шагал, тыгэ йамдэ шонымым, йамдэ возымым вэлэ вашталтэн шкэ мут дэнэ возыман, тунэмшын шкэ ушыжо, шкэ шонымашыжэ шагал вийандэш. Тошто школыштовэлэ тидэ паша кэлшышашлык ыльэ, тэнэйсэ школылан тидэ ок йөрө. Тэнэй у програм дэнэ туныктымо дэнэ шкэ уш гыч шонэн возаш вэрэштэш. Учэник-влакын изиш лудаш, возаш тунэммышtmөнгө, нуным кок-кум ойым шкэгыч возыктыманат. Пэрвой ий тунэмшэ кашакыштэ шкэ гыч күчүк, куштылго ой дэнэ возыктыман, вара тунэммэ сэмын ижэ кужурак ой дэнэ возыкташ тунгалман. Тэнэй марла ойлаш туныктымат шкэ гыч возаш пэш полшэн шога. Марла ойлаш туныктымо годым, мо нэргэн ойлымым күчүкракын возашат лийэш. Тэнэйсэ школышто ойлымым дэнэ шонымым возэн мошташат туныктыман. Айдэмын уш—акылжым, шонымашыжым түрлө амал дэнэ вийандарыман, нөлтыман, пэнгыдэмдыман. Тэнэйсэ школышто шкэ уш дэнэ шонашат, ойлашат, возашат чот туныктыман. Комплэкс програм уш виандарышашлан допка (кумда) корным ончыктэн пуа, умбакыжэ учытыллан пашам ушныктарэн вэлэ ончык колтэн шогышаш.

Коклан сүрэт ончэнат ойлымашым возаш лийэш, адак лудмымат түрлын лончылэн, күрыштын умлэн налмымөнгө шкэ мут дэнэ возаш лийэш. Тыгэ возымат ушым, шонымашым виктара.

Йонылыш возымым төрлатымэ.

Книшкагыч ончэн, мут почэш, альэ шкэ гыч возымымат ончыдэ, төрлатыдэ кодаш ок лий. Йөршашын возаш туныктымо годым сайын ончэн төрлатымэ пэш куго пайдам пуа. Тунэмшым ик канаштак йөршашын возаш туныкташ күлэш, тудо иктаж могай шомакым

возаш öрын шога гын, йоддэгычэ, умлыдэ ынжэ возо. Тыгэ возыкташ тынгалат гын, йонгылыш возымо шагал лийэш, йөршашын возашыжат вaшкэ тунэмыт. Коч могай возымымат ончыч возышыжланак төрлатыктыман, вара ижэ тудым учытыл шкэ онча. Тыгэ чылаштын возымыштым ончэн тудо тунэмшыштым шинчаш тунгалэш, шкэнжын туныктымо пашажымат шынаш тунгалэш. Адак учэникыштын мо шотышто утларак йонгыпыш возымыштым шинчэн налэшат, тудо шотышто утларак умылтарэн туныкташ тунгалэш. Йонгылыш возымым клас ончылно лончылэн умылтарэн пуэт гын, сойрак лийэш. Вара тудо шотышто вэс кана йөршашын возаш тунгалыт. Йонгылыш возымым төрлатымым изи пашалан шотлаш ок лий, тудым сай шот дэнэ ыштэт гын, возаш туныктымо годым куго пайдам пуэн кэртэш.

Адак возаш туныктымо годым арун (эрэн), чаткан возаш туныкташ күлэш. Мэмнан марий школышто тидэ шотышто шагал ышталтэш. Учэник коклаштэ шукуштын тэтрадкышт туржмо, удыркалымэ, лавран лийэш. Нуным школыштак коч момат арун ышташ туныктыман, укэ гын школ пашаштэ куго чыр кодэш.

Марий йылмэ програм тўнгалтыш школлаң Ойлымаш.

I ий.

Йочам рашт чот, йўк дэнэ умылшашын ойлаш туныктыман. Йочан йылмэ мучаш дэнэ, нэр дэнэ, кокоқын, тўкнэн ойлымыжым, йужо йўкым каласэн кэртдымыжым, альэ йоңылыш каласымыжым тўрлалтыман.

Адак шомак коклаштат (кўлэшгэ, оқылгэ вэс йылмэ шамақым пуртымаштэ), ой коклаштат (ойышто шомак-влақым руш йылмэ сэмын шындымаштэ) тўрлалтыман.

Тидэ пашам тўнгалтыш кашакгычак ышташ тўнгалын ныл ий мучко ыштыман.

Тунэмшэ-влақым шкэ коклаштышт тўкныдэ куштылгын ойлаш, адак мо ужмыштым, колмыштым кўчўкын ойлаш туныктыман.

Кўчўкрак йодмо почэш каласэн мошташ, туныктышын ойлымыжым колышташ туныктыман. Каласымэ почэш кўчўк, куштылго почэла мутым тунэмман. Погынымаштэ шкэныштым кучэн мошташ, вэсын ойлымыжым чытэн колышташ, шкэ шонымымат кўчуқын рашт каласэн мошташ туныктыман.

II ий.

Ужмым, колмым, шонымым, ышташ пумым, ыштэн шуктымым куштылгын, йонгэмышын ойлыман, паша ыштымэ нэргэн, альэ погынымаштэ пунчал мут лукмо нэргэн кўчўкын, кўлэшыжым гына умылтарэн пуаш туныктыман.

Почэла мутым шкэ тунэмман. Сылнэ мутгыч лудын налмым клас ончылно каласэн моштыман.

Погынымаштэ мо кўлэшым кўчуқын каласаш, йодын мошташ, учэник кокласэ пашам мутланымаш пурташ, пунчал мутлан йўршым погынымашлан каласэн пуаш туныктыман. Тошто марий мутым каласыктыман.

III ий,

Ужмым, колмым, шонымым, адак иктаж мом штымэ нэргэн кужыракын каласыман. Туныктышын, альэ класын пумо план почэш каласэн моштыман.

Иктаж мом тэргэн налмэ нэргэн, альэ лүмын тунэмаш ончэн кош-
таштэ ужмым каласыман. Лудмо книжкаштэ мо нэргэн каласымы-
жым оильэн моштыман. Адак тужэчын мо күлэшыжым ойырэн лудын
моштыман. Газэтыштат кылэшыжым муын лудман.

Погынымаштэ пашалан полшышашлан мутланымым вошт колы-
шташ, күлэшыжым кутыраш, шкэ лүм дэнэ. кашак лүм дэнат каласэн
пуаш, пунчал мутым сорастарэн пуаш туныктыман.

Рэволүтсий пайрам нэргэн, тунэмэ нэргэн, Совэт влас нэргэн, партий
нэргэн күчыкын, умылшашын, сөралын (плакатым) возэн моштыман.

Выставкыштэ (түрлө ончыктымаш вэрыштэ) калыклан умылтарэн
каласэн моштыман. Түрлө сылнэ марий мутым ойлыктыман.

IV ий.

Тунэмшэ-влакын (түшкан) паша ыштымышт нэргэн радам кала-
сэн пуман. Адак иктаж мо нэргэн газэт гыч, книжка гыч, альэ вэс
возымаш гыч налын умылтарэн каласыман. Түрло погынымаштэ паша
нэргэн лэктын ойлаш туныктыман.

Книшка гыч, газэт гыч лудын налмым шкэ ыштымэ план почэш
ойлыман.

Тунэмэ почэла мутым кэлштарэн лудман.

Йоча погынымаштат, куго йыг погынымаштат лэктын план по-
чэш ойлыман.

Лудмаш (окумаш)

I ий.

Шолдра буква дэнэ савымэ ойым, күчук, куштылго ойлымашым
умылшашын, кэлштарэн лудман. Күчүк ойлымаш гыч лудын налмэ
нэргэн йодмо почэш каласэн моштыман. Лудмо годым точкэш, запь-
атойэш шогалаш моштыман.

II ий.

Кужурак ойлымашым куштылгыракын, йымыжгын, күлэш вэры-
штэ шогалын лудман. Лудмо нэргэн мутланэн моштыман. Түрлө ойы-
машым кэлыштарэн, умылтарэн, йужо-гунам түрлө йыг сэмын лудын
ончыктыман.

Школыштат, мөнгыштат шып, шкэ сэмын лудтш туныктыман.

Лудмо ойлымаш гыч шинчыдымэ шомакым, умылдымо ойым
возэн налын моштыман. Книжкаштэ күлэш почэла мутым, ойлымашым
муман. Адак возымо годым кылэш мутым книжкаштэ муын моштыман.
Савыш вуй почэш (оглавлэни) книжкаштэ мо нэргэн каласымым па-
лыман. Газэтым лудман.

III ий.

Кумышо ийыштэ куштылгын лудман.

Сылнэ мутым, паша сэрышым кэлштарэн, умылтарэн лудман. Изи книшка-влакым, газэтым лудман. Почэла мутым, тушто мутым кэлштарэн лудын моштыман.

Шкэ шып лудмым кашақыштэ мутланыман.

Кид дэнэ рашт возымым (писмам, увэртарымашым, ой пидышым) лудаш туныктыман. Мөнгыштө, йолташ коклаштэ, йошкар пусақыштэ сылнэ мутым паша сэрышым лудман.

Книжкаштэ могай радым дэнэ возымын палыман, Савыш вуй почэш мо күлэшым муман. Лудмын планжым лончылэн моштыман. Газэтым, журналым лудман.

IV ий.

Кнагаштэ, газэтыштэ, альэ моло вэрэ возымо сылнэ мутым, паша сэрышым кэлштарэн лудман. Кнагам, палыктышым (справочникым) кучылт моштыман. Книшкаштат, газэтыштат мо кылэшым муман. Лудмо нэргэн күчүкын каласэн моштыман. Сылнэ мут гыч, паша сэрыш гыч күлэшым возэн налын моштыман.

Кид дэнэ сэрымым (түрлө писмам, учрэждэнийштэ возымым) лудман.

Калык ончылно лудман.

Күлэш книшкам лум радамым возэн моштыман.

Күлэш книшкам лудмо пөрт гыч йодын налын моштыман. Газэтым, журналым лудман.

Сэрымаш (возымаш)

Возымо годым ручкым, карандашым кучаш, шинчаш туныктыман.

I ий.

Шомакым, күчүк ойым шолдыра буква дэнэ возымант. Тунэмме почэла мутым доскагыч возэн налын моштыман. Паша нэргэн плакатым ышкэтынат, түшканат возаш туныктыман. Книшка гыч, альэ доска гыч тунэмме паша нэргэн күчыкын вотымым шкэ кнагаш возэн налын моштыман. Ыштымэ паша нэргэн күчүкын возаш туныктыман. Шкэ лумым, ача лумым, памилыым, адрэсым, школ лумым, пырла тунэмшэ йолташ-влакын памилыыштым, лумыштым возэн моштыман.

Тунгалтыш ийыштэ кэрэк можымат кок корно коклаш возыман.

II ий.

Кужырак шомакым, ойым арун, (эрэн) рашт кок корно коклаш возыман.

Күчүк йодмаш почэш возэн моштыман. Туныктышо ончыктымо почэш ончэнко штшаш планым, пайрам ыштышаш планым возэн моштыман. Паша ыштымэ нэргэн доска гычат ончэн, шкэ гычынат шонэн возыман. Сэрымашым (писмам), адрэсым, кашак лүм дэнэ йодмашыи возэн моштыман.

Ужмым, колмым күчукын шкэлан (мондыдымэш) возыман. Шкэ илышыштэ ихтаж мо лиймым күчукын возэн моштыман.

III ий.

Ик корно дэнэ йытыран, рашт возыман. Йодмо почэш возэн моштыман.

Погынымаштэ ойлшашлык планым, адак книшкаштэ лудын налмэ нэргэн планым возэн моштыман. Паша ыштымын шотшым (пайдажым) возыман.

Ыштымэ паша нэргэн түрлө ойлымашым (расказым) возэн моштыман.

Сэрымашым (писмам), кид пыштымэ (роспискым), күчүк ой пидышым (протоколым), пырдыж газэтыш, йоча журналыш илыш нэргэн күчүк сэрышым возэн моштыман.

Учитыл пумо, альэ клас дэнэ ыштымэ план почэш, шкэгычынат илыш нэргэн возаш тунэмман.

IV ий.

Йандарын, куштылгын ик корно дэнэ возыман. Корно лэч поснат возаш тунэмман. Шкэ ыштымэ план почэш шкэгыч илыш нэргэн возаш тунэмман. Клас пумо, альэ шкэ ыштымэ план почэш күчүк докладым возаш тунэмман. Ыштымэ паша нэргэн отчотым возыман.

Түрлө паша сэрымашым (тунэмаш пураш йодмашым, сэлсовэтыш, моло вэрэат түрлө кагазым) возаш тунэмман.

Шкэ-гыч түрлө ойлымашым возыман. Шкэ шонымым, моло каласымым, книжка-гыч, газэт-гыч лудын налмым возэн моштыман.

Пырдыж газэтыш түрлө нэргэн возыман.

Марий йылмым тунэмын граматик шот дэнэ возыман.

I ий.

Ой почэш точкым шындаш, куго йүк палэ (буква) дэнэ возаш туныктыман. Ойышто монар шомак улмым палыман. Шомакым

Йыжынгэш, йүкэш шэлын моштыман. Мутым (шомакым) ик корно-гыч вэс корныш шэлын нангайэн моштыман.

Йүкым, буквам (йүк палым) тунэмман.

Кокытэ шоктышо йүкым возэн моштыман (кид, йүт).

Нэр йүкан шомакым (онг, анг, чанга, конга, шонго) возэн моштыман.

„Б“ дэнэ „В“ йүканг шомакым (комбо, ломбо, сава, ава, каба) возэн моштыман.

„Л“ дэнэ „Н“ пушкыдэмшэ йүк-влакан шомакым возэн моштыман.

Ӧ, ү, йүкан адак „ий“ мучашан шомакым (марий, вий, төр, шөр, мў, күр) возаш тунэмман.

II ий.

Йодмо, шүдымо, виктарымэ ой. Йодыш палэ (?) вий йүк палэ (!), точка (.) Кужырак ойым шомакэш лончылман. Ойышто шомакын вэржэ, шомак влакын ойышто кэлшэн шогымышт. (Урэмыштэ марий-влак кутырэн шинчат, йоча урэмыштэ модын курштальштэш.

Йонг йүк, пич йүк. Мутышто йүк пэралтыш. Шомакыштэ пэралтмэ дэнэ пэралтдымэ йүк (шүдо (ы), шудылан. Урлук - урлукаш. Мурá-мұрыш).

Йонг йүк онгартыш (шүдө - шудо, лүмән - луман).

Пич йүк онгартыш (лу дэнгэ - лу тэнгэ, уржа гиндэ - уржа киндэ).

Йандар пич йүк (б, г, д, ж, з). Сонгра пич йүк (п, к, т, ш, с). Сонгра йүк дэнэ йандар йүкын ойыртышышт.

„Ф“ олмэш „П“, Х—К, „Ц—Ш“ возыман шомак влак (Фонарь-понар, параход - паракот, щетка - шотка).

III ий.

Кужо ой. Ойын тўнг мутшо, мучаш мутшо, умылтарышэ мутшо. Ик шотан шомакан кужо ой (Имньым, ушкалым, шорыкым вўташ поктэн пэтыршым. Имньымат, ушкалымат, шорыкымат пэш сайын ончаш күлэш. Уна-влак кочкын, йўын, кутурэн, мурэн шинчат).

Мужуран точкым шындымэ: (чодыраштэ тўрлыжымат: маскамат, пирымот, мэрангымат ужат лийэш. Тачэ тўрлө пашам ыштышым: пакчам куралным, пуым пўчкым, кудопэчым ўштым.

Мут (Шомак). Шомак тўнг. Шомак мучаш. Шомак лончылымаш. Вэсэмдышэ шомак мучаш.

Вэсэмдалтшэ, вэсэмдалтдымэ шомак.

Лўм шомак. Палэ шомак. Койыш (ыштыш) шомак. Шот шомак. Умылтарышэ шомак. Полшышо шомак.

IV ий.

Кыдэжан ой. (Кочкым да, малаш возым. Шудым салмөнгө, уржам тўрэдаш тўнална. Изамым ужат гын, тудлан саламым каласэ. Ачам каласыш: „Олаштэ пэш шэкланэн кошт“ маньэ).

Лўм шомакын вашталтмыжэ: падэж шот-дэнэ. Ача, ачан, ачалан, ачам. Пёрт, пёртыш, пёртлан, пёртым, пёртыштö, пёртэш, пёртышкö, пёртыч, пёртдэ, пёртгэ, пёртлэн. Оза шот-дэнэ—Ачам, ачат, ачажэ, ачам, ачада, ачашт.

Койыш мутым вашталтмыжэ (тодышыжо): лудам, лудат, лудэш. Мурэм, мурэт, мура.

Палэ мутын вашталтмыжэ: ошо, ошырак, ошалгэ, ошо дэч ошо. Шокшо, шокшын, шокшылан...

Шот мутын вашталтмыжэ: кумыт, кумытын, кумытлан, кумытым....

Умылтаршэ шомакын вашталтмыжэ: мўндур, мўндўрнö, мўндўрнырак, мўндўрлан.

Полшышо шомак: дэкэ, дэнэ, дэчан....

Оңартыш шомак: ай!, ой!, тўп тўп—тўп!

В у й л ы м а ш .

	Вэлыж.
1. Марий йылым тунэмме нэргэн	3
2. Тунэммаштэ шочма йылмын вэржэ	4
3. Школышто марий йылмын пашажэ	10
4. Йүк палым лудаш, возаш туныктымо	10
5. Марла ойлаш туныктымо	12
6. Ойлаш кузэ туныктыман	13
7. Туныктышын шкэнжын ойлэн ончыктымывжо	14
8. Мутланымаш	14
9. Тунэмшэ-влакын шкэ кашак погынымаштышт ойлымышт	15
10. Почэла мут дэнэ моло сылнэ мутым лудмаш	16
11. Учитылын ойлаш туныктымо годым полшымыжо	17
12. Марла лудаш туныктымо ,	17
13. Возаш туныктымо	19
14. Марий граматикым тунэмме	21
15. Граматик шат дэнэ возаш туныктымо	23
16. Йоңылыш возымым төрлатымэ	24
17. Марий йылмэ програм тунгалтыш школлан	26
18. Лудмаш (оқымыш)	27
19. Сэрымаш (возымаш	
Возымо годым ручкым, карандашым кучаш, шинчаш ту- ныктыман	28
20. Марий йылмым тунэмын граматик шот дэнэ возымаш	29

23669

Map.
14-58

Акшэ 24 ур.

8
✓

	Map.
	4-58